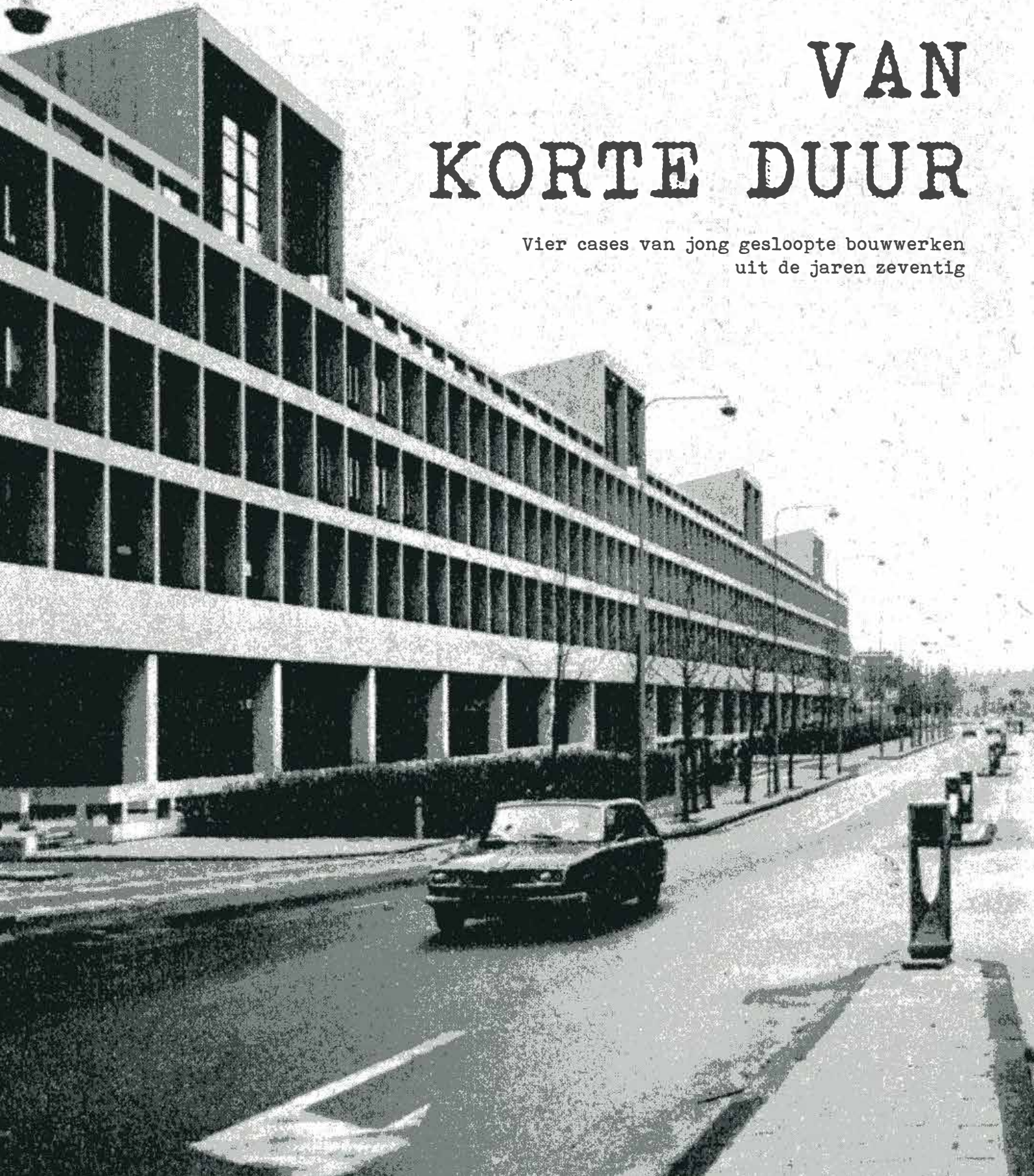

MODERNE ARCHITECTUUR VAN KORTE DUUR

Vier cases van jong gesloopte bouwwerken
uit de jaren zeventig

COLOFON

Masterscriptie architectuurgeschiedenis en monumentenzorg, Universiteit Utrecht.

Titel: Moderne architectuur van korte duur. Vier cases van jong gesloopte bouwwerken uit de jaren zeventig.

Auteur: Ing. J. van den Biggelaar, 5549752.

Contact: jeroen.b@live.nl

Begeleider: Drs. P.T.E.E. Rosenberg.

Tweede lezer: Dr. G. van Tussenbroek.

Juni 2015

Afbeelding voorpagina en links: Burgemeester Tellegenhuis [Flickr].

INHOUD

VOORWOORD	6
INLEIDING	8
De bedreigde architectuur van de wederopbouw	9
Perceptie, waardering en identiteit	10
Architectuur van de jaren zeventig: wetenschappelijke positionering	11
Onderwerp van deze thesis	13
Methodologie en theoretisch kader	14

DOSSIER I: PIET ZANSTRA

ZANSTRA'S MONUMENTALISME	18
De gulden middenweg	18
Anonieme architect van de Wederopbouw	19
Zucht naar monumentalisme	20
DE NIEUWE RAADZAAL, 1973-1996	22
Het bouwen van de Haagse politiek	22
Een nieuwe raadzaal aan de Groenmarkt	23
Zanstra's ontwerp	24
'Zo'n architectonische belediging moet strafbaar zijn'	28
Een raadzaal op het Spui	31
Conclusie	32
HET 'MAUPOLEUM', 1971-1994	34
De gemeente en het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam	34
Boze burgers en de Nieuwmarktbeving	35
De projectontwikkelaar en zijn ontwerp	36
De universiteit en haar huisvestingsbeleid	38
Artefact van een vervlogen ideaal	39
'Het Maupoleum stond op een verkeerde plek'	41
Conclusie	42

DOSSIER II: HERMAN HERTZBERGER

HERTZBERGER EN HET STRUCTURALISME	46
Team X en Forum	46
Het structuralisme	47
De vroege werken van Hertzberger	48
DE DRIE HOVEN 1975-2011	50
Het verzorgingshuis voor 1970	50
Het bejaardentehuis als stad	51
Een revolutionair concept	54
'16 cijfers achter de komma'	56
Conclusie	58
MUZIEKCENTRUM VREDENBURG, 1979-2007	60
Het naoorlogse Utrecht: kleinstedelijk en deftig	60
Het Muziekcentrum: aanleiding tot een volksofstand	62
Het definitieve ontwerp	64
Valpartijen en andere problemen	67
Het Utrecht City Projekt	69
Krachtenbundeling: het nieuwe Muziekpaleis	70
Conclusie	72
CONCLUSIE	74
Discussie en aanbeveling	75
BRONNEN	77
Archivalia	77
gesprekken	77
Kranten	77
Multimedia	80
LITERATUURLIJST	80

VOORWOORD

Sommige colleges geven meer vragen dan antwoorden. Zo ook een van de colleges van Paul Rosenberg, waar foto's werden getoond van de stadsvernieuwing in Amsterdam rondom de metroaanleg in de Nieuwmarktbuurt. Op een van de foto's was een klein fragment te zien van het Maupoleum; 'een langgerekt gebouw uit de jaren zeventig dat inmiddels al weer gesloopt is'. Toen ik meer foto's van het gebouw opzocht, raakte ik gecharmeerd van het ontwerp dat, naar mijn mening, niet zou misstaan in de hedendaagse architectuurbladen. Hoe slecht was dit gebouw dan, dat het zo snel al weer gesloopt is? En waarom had het de titel lelijkste gebouw van Nederland? Is het gesloopt omdat het lelijk is? En wie vonden het lelijk? Deze vragen leidden uiteindelijk tot dit werkstuk, waarin ik de sloop van vier cases uit de jaren zeventig heb onderzocht.

Ik kan er niet aan voorbij gaan enkele personen te noemen die mij erg hebben geholpen bij de totstandkoming van dit werk. In de eerste plaats ben ik dank verschuldigd aan Herman Hertzberger, Wim Cleassen en Sipke Gorter, die mij hebben voorzien van de nodige informatie in de vorm van mailcontact en/of interviews. Ook mijn begeleider Paul Rosenberg ben ik dankbaar voor de juiste sturing in de startfase en de nodige redactionele wijzigingen. En last but not least moet ik mijn lieve vriendin Nadya van Gent noemen, die uitgebreid de moeite heeft genomen het hele werkstuk na te lezen op taalkundige slordigheden.

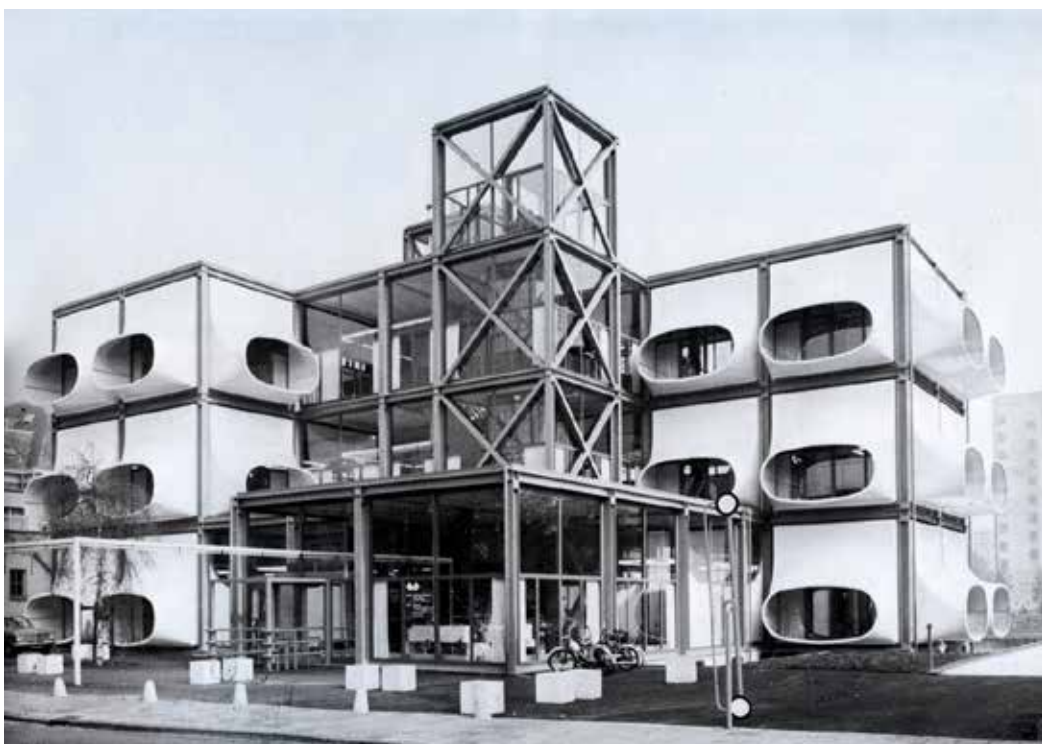
INLEIDING

Toen het AZM-gebouw van Laurens Bisscheroux (1934-1997) in 1972 werd opgeleverd, was de vakpers lovend. Het kantoorgebouw aan de Akerstraat te Heerlen verscheen onder andere in de tijdschriften BOUW, de Deutsche Bauzeitung en het Franse L'Architecture d'Aujourd'hui.¹ Eind jaren zeventig werd er zelfs een maquette van het 'toetergebouw' in het Museum of Modern Art te New York tentoongesteld. Desalniettemin werd er nog geen vijftien jaar later al weer gesproken over sloop; het spraakmakende pand was al bij oplevering te klein, de klimaatbeheersing was slecht en de witte polyester toeters werden snel vuil. Lokale architecten en monumentenzorg protesteerden tegen de sloop, maar het gebouw was nog te jong voor bescherming. De directie van het AZM bood het pand nog te koop aan, om het te demonteren en elders weer op te bouwen, maar het mocht niet baten. In 1987 ging het tegen de vlakte.

De beslissing van de AZM-directie was een schop tegen het zere been van Bisscheroux, die zich in 1980 al gedesillustioneerd had teruggetrokken uit het architectenvak. Voor de architect kan de sloop van een gebouw waar, zoals Herman Hertzberger het zegt, 'veel bloed, zweet, tranen en denkwerk in zit', een pijnlijk verlies zijn.² Het was voor de Duits-Britse architect Isi Metzstein (1928-2012) reden tot het opzetten van de online community 'The Rubble Club' met als motto 'Gone but not forgotten', waar ontwerpers van gesloopte bouwwerken elkaar een hart onder de riem kunnen steken.³ Maar sloop van moderne bouwwerken kan ook een groot verlies zijn voor de Nederlandse architectuur- en cultuurhistorie. Dit is zonder twijfel het geval met Bisscheroux' 'toetergebouw'.

Niet zelden denkt men een aantal jaren later met weemoed aan dit soort bijzondere gebouwen. Inmiddels hebben de zonen van Bisscheroux een initiatief opgezet om het AZM-gebouw te herbouwen:

We willen het niet terug omwille van de emotie maar omdat het een uniek gebouw was, een prachtig ontwerp. De bouwkunst in het algemeen, de liefhebbers van mooie architectuur, studenten bouwkunde en wie al niet meer, verdienen het terug.⁴

Afb. 1: AZM-gebouw, [astude-jaoublic.blogspot.com].

1. Paul Groenendijk, 'Sloopwoede. Kantoorgebouw AZM Heerlen 1972-1987', *ArchitectuurNL* (2008) nr. 8, p. 14.
2. Interview in het NPO programma 'Plaats van herinnering' <http://www.npogeschiedenis.nl/speler.WO_VPRO_042524.html> (20 februari 2015).
3. De website van de rubbleclub: <http://www.the-rubbleclub.com/about/>
4. Artikel 'De terugkeer van het toetergebouw' op de website van Heerlen vertelt: <<http://www.heerlenvertelt.nl/2010/11/een-terugkeer-voor-het-toetergebouw/>> (20 februari 2015).

Architect en voormalig rijksbouwmeester Jo Coenen heeft het ontwerp geactualiseerd voor herbouw. Het gebouw is ook digitaal gereconstrueerd voor een publicatie over Bisscheroux.⁵ Maar met een prijskaartje van tien miljoen euro lijkt het plan, ondanks het enthousiasme van de gemeente en bewoners, voorlopig nog niet van de grond te komen. De liefhebbers en studenten zullen het met de gedrukte variant moeten doen.

5. Willem K. Coumans en Jo Coenen, *Architect van het verlangen. Laurens Bisscheroux in zijn tijd*, Rotterdam 2001.

6. Joep van Gosen, 'Bij nader inzien. LTS Don Bosco Valkenswaard', op de website Archined < <http://www.archined.nl/reviews/september/bij-nader-inzien-lts-don-bosco-valkenswaard/> > (20 februari 2015).

7. Onder andere: Suzanne Mulder, *Jonge architecten van de wederopbouw 1940-1960*, Bussem 1993; Bob Roelofs, *Vernieling en vernieuwing. De wederopbouw van Arnhem 1945-1964*, Utrecht 1995; Eric de Lange, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland, 1940-1965*, Rotterdam 1995; Koos Bosma en Cornelis Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

8. Hans Ibelings, *De moderne jaren vijftig en zestig. De verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

9. Aimée de Back, *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004.

10. Jacqueline von Santen et al. (red.), *Monumenten van herrezen Nederland*, Amersfoort 2007.

11. Later in het jaar werd hier de Molukse kerk in Appingedam aan toegevoegd, waarmee het er uiteindelijk negentig werden.

12. Frans van Burkom (red.), *Kunst van de wederopbouw. Nederland 1940-1965. Experiment in opdracht*, Rotterdam 2013; Anita Blom, *Atlas van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013; Dorine van Hoogstraten, *Monumenten van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Opbouw en optimisme*, Rotterdam 2013.

13. Van Santen 2007 (zie noot 10), p. 1.

De bedreigde architectuur van de wederopbouw

De case van het AZM-gebouw staat niet op zichzelf. Zelfs in de afgelopen tien jaar zijn er, ondanks de groeiende aandacht, zeer veel jonge iconische bouwwerken gereduceerd tot papieren mythes. Dit geldt vooral voor de wederopbouwarchitectuur. In 2010 vraten de betonscharen zich een weg door het bijzondere schoolgebouw van de LTS Don Bosco te Valkenswaard (1960-1972). Het bouwwerk, ontworpen door Petrus Hendrik (Sier) van Rhijn (1922-1989), was uitgevoerd in een goed Corbusiaanse traditie en volgens architect Joep van Gosen een unicum in Nederland.⁶ Ook menig schoolgebouw van Ben Ingwersen moest eraan geloven. En de sloopwoede beperkt zich uiteraard niet tot schoolgebouwen. Kantoren van Jo van der Broek en Jaap Bakema, stations van Koen van der Gaast, woningen van Cornelis van Eesteren, de tankstations van Sybold van Ravensteyn (ook wel de meest gesloopte architect van Nederland genoemd) en andere grote en kleine namen: veel uit de wederopbouwperiode is gesloopt, wordt gesloopt of is bedreigd.

Alhoewel er reeds in 1982 een eerste stap werd gezet met onderzoek naar de wederopbouwarchitectuur, kwam het in het begin van de jaren negentig pas echt op gang. In deze periode zijn veel wederopbouw wijken door slechte bouwkwaliteit inmiddels aan grondige renovatie toe, en de binnenstad van Rotterdam werd tevens in hoog tempo vernieuwd. Naast onderzoek naar de toekomst van wederopbouw wijken werden ook de periode zelf en de architectuur verder onderzocht.⁷ In 1996 kwam het boek *De moderne jaren vijftig en zestig* van Hans Ibelings uit, ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Nederlands Architectuurinstituut (NAi).⁸ Acht jaar later verscheen er op initiatief van eerdergenoemde Jo Coenen het boek *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, met essays over hoe om te gaan met het naoorlogse patrimonium.⁹ Vanaf 2001 begon ook de toenmalige Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE) een offensief om het wederopbouwerfgoed onder de aandacht te brengen met een inventarisatie voor de periode 1940-1959, gevolgd door de publicatie *Monumenten van herrezen Nederland* en de selectie van honderd monumenten in 2007.¹⁰ Vanaf dat moment werd ook de Kennisbank Wederopbouw gestart. In het voorjaar van 2013 werd de tweede fase ingezet met aanwijzing van nog eens 89 monumenten¹¹ uit de periode 1940-1965 door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Jet Bussemaker, bijgestaan door nog eens drie publicaties.¹²

In het voorwoord van het boek *Monumenten van herrezen Nederland* schrijft de voormalige minister van OCW Ronald Plasterk:

[...] Als een exponent van de late babyboomers ben ik in 1957 geboren tijdens de wederopbouw in een typisch naoorlogse wijk [...] Ik ben daar met mijn zonen nog eens terug geweest. "Kijk, in zo'n portiekflat woonde papa vroeger." Een vierkamerwoning hadden we toen,

en sommige gezinnen woonden daarin met wel tien mensen. En ik vertelde dat we als het regende met al die kinderen in de portiek zaten. “Gezellig!”, vonden mijn kinderen. Ik had meer iets verwacht van “goh, dat je zo kon wonen”.¹³

Deze anekdote toont hoe Plasterk zich deze periode herinnerde, waarbij de portiekflat als *trigger* voor zijn herinnering opereert. Volgens architectuurhistoricus Ed Taverne waren de herinneringen van babyboomers aan de wederopbouwarchitectuur maar weinig positief:¹⁴

Voor de generatie van de babyboomers waren de meeste gebouwen niet veel meer dan schrale relictten uit het tijdperk van burgerlijke bekrompenheid en huishoudelijke zuinigheid. En zeker geen monumenten die voor het toekomstig nageslacht behouden dienden te blijven, niet in het minst omdat zij door hun verschijningsvorm de herinnering vasthielden aan de vernederende jaren van oorlog en bezetting.

En toch zijn er anno 2015 reeds 190 rijksmonumenten aangewezen en is er sprake van een groeiend bewustzijn en toenemende populariteit. Hoe kan het dat zo iets ongemakkelijks als de wederopbouwarchitectuur op den duur toch gewaardeerd wordt?

Perceptie, waardering en identiteit

Geheugen en herinnering zijn de sleutelwoorden van de culturele geschiedenis. Het was de filosoof en socioloog Maurice Halbwachs die in de jaren twintig van de vorige eeuw *memory* in het sociaal-culturele domein introduceerde.¹⁵ Door het werk van onder andere Pierre Nora en Jan en Aleida Assmann is dit concept verder uitgebouwd met het metaforisch ‘geheugen’.¹⁶ Cultuurhistoricus Willem Frijhoff benoemt drie niveaus van *memory* binnen het hedendaagse discours.¹⁷ Een herinnering kan nog levend zijn omdat het verleden persoonlijk beleefd is, en kan dus nog verteld worden. Dit wordt *communicative memory* genoemd. Wanneer het een verder verwijderd verleden betreft kunnen herinneringen worden overgedragen binnen de gemeenschap (denk bijvoorbeeld aan generaties binnen een familie). De dragers van de herinnering hebben het zelf niet mee-gemaakt. Dit wordt *collective memory* genoemd. Nog verder in het verleden verworden de herinneringen tot *cultural memory*. Deze herinneringen zijn in tijd ver verwijderd maar als gebeurtenis een belangrijk segment van de culturele identiteit van een volk of natie.

Hoewel geheugen en geschiedenis synoniem lijken, stelt Frijhoff dat er een essentieel onderscheid is; in tegenstelling tot de objectieve geschiedenis worden herinneringen toegeëigend.¹⁸ Herinneringen zijn een belangrijke substantie waaruit identiteit is opgebouwd, onderhevig aan mechanismen als selectie, simplificatie, dramatisering, verdraaiing en verfraaiing.¹⁹ Nieuwe historische kennis en/of een veranderende agenda kunnen ertoe leiden dat een herinnering wordt toegevoegd aan het canon van de identiteit van een groep, of juist wordt ‘vergeten’. Bijvoorbeeld de (her)ontdekking van de Gouden Eeuw – met neorenaissance als architectonische exponent – als onderdeel voor de identiteit van de Nederlandse natiestaat in de negentiende eeuw. Of juist de sloop van de vele nazi-monumenten in München direct na de oorlog of communistische monumenten na de val van de muur.²⁰ Identiteit is dus iets dynamisch. Erfgoed, als drager en *trigger* van *memory*, kan worden ingesloten of afgestoten, naar gelang de agenda van een gemeenschap verandert.²¹ In Nederland werd de negentiende-eeuwse architectuur

14. Ed Taverne, *Atlas van de wederopbouw. Schatkamer van gemiste kansen* [Recensie ‘Atlas van de wederopbouw 1940-1965’], *KNOB bulletin* 113 (2014) nr. 4, pp. 225-228.

15. Middels het concept van *collective memory*. Halbwachs meent dat om te herinneren, er een bepaalde sociale context (groep/collectief) nodig is waarin dit geheugen wordt gedeeld. Individuele herinneringen kunnen niet overleven: Tim Berton (red.), *Understanding heritage and memory*, Manchester/New York 2010, pp. 14-15. Zie ook Maurice Halbwachs, *Het collectief geheugen*, Leuven 1991.

16. Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, Parijs 1984, en Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1997; Astrid Erll en Ansgar Nünning, *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, -Berlijn/New York 2008, p. 5.

17. Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving*, Amsterdam 2011, p. 13.

18. Frijhoff 2011 (zie noot 17), p. 11.

19. Koos Bosma en Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen 2010, p. 208.

20. Gavriel D. Rosenfeld, *Munich and memory. Architecture, monuments and the legacy of the Third Reich*, Los Angeles 2000; Dario Gamboni, *The destruction of art. Iconoclasm and vandalism since the French Revolution*, London 1997, pp. 51-91.

21. Willem Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007, p. 56.

gedurende een groot deel van de twintigste eeuw verguisd en gesloopt. Pas in de jaren zeventig groeide de onrust over de rücksichtslose sloop, onder andere aangewakkerd door de heersende woningnood, en vanaf 1985 werd er vanuit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) geïnitieerd, dat in 1994 werd voltooid.²² Dankzij het MIP en academische inspanningen zoals het onderzoek van Van der Woud, Hermans en Palmaerts, is het mogelijk de mist weer te doen wegtrekken rondom de negentiende-eeuwse architectuur.²³ Aandacht en onderzoek was nodig om de negentiende-eeuwse architectuur te begrijpen, te duiden en zodoende op waarde te schatten.

Terugkomend op de architectuur van de wederopbouw; ook dit thema was, aldus de auteur van *Monumenten van herrezen Nederland*, in dichte mist gehuld.²⁴ Het (cultuur) historisch onderzoek dat vanaf de jaren tachtig werd ingezet en in de jaren negentig in een stroomversnelling kwam, maakte het mogelijk om deze periode en haar architectuur te begrijpen en zodoende te waarderen. Niet alleen een *communicative memory* van burgerlijke bekrompenheid, zuinigheid en 'goh, dat je zo kon wonen'. Maar een *collective memory*, zelfs een *cultural memory*, van veerkracht, optimisme en de ontzuisterende Nederlandse lijfspreuk 'de schouders eronder en handen uit de mouwen'. Weten van aanpakken, doorzetters en strijdbaar, zo zien we onszelf graag. Het verhaal van de wederopbouw en de architectuur die dit verbeeldt, is voorlopig een welkome toevoeging in ons culturele arsenaal. Voorlopig, want erfgoed is geen absoluut gegeven: 'Materiële objecten van cultureel erfgoed en vormen van immaterieel erfgoed dringen zich eigenlijk zelden of nooit als zodanig, om intrinsieke redenen, op.'²⁵ Erfgoed moet worden gezocht, herkend, geselecteerd en aangewezen, afhankelijk van het verhaal dat het vertegenwoordigt en de herinneringswaarde die het heeft voor een bepaalde gemeenschap en cultuur. Plasterks opvolgster Jet Bussemaker wist dit zes jaar later, in het voorwoord van *Monumenten van de wederopbouw in Nederland*, pakkend te verwoorden:

*Wat nu nog geen waarde heeft, kan dat in de toekomst wel krijgen. Dat geldt ook voor de architectuur en de stedenbouw van de wederopbouw. Deze bouwwerken hebben soms een lage aaibaarheidsfactor, ogen soms steng en weerbarstig, en soms is de eerste associatie: "oh wat lelijk!". Belangrijker is echter de waarde en betekenis van het gebouw. Het verhaal erachter, dát telt. [...] We zijn in de regel geneigd onze argumenten voor behoud kracht bij te zetten met een persoonlijke anekdote. Jeugdherinneringen bijvoorbeeld. Soms grappig en warm, soms donker en verdrietig. We hechten waarde aan onze herinneringen. Daarmee hechten we ook waarde aan het gebouw of plek. Het zijn de verhalen die onze geschiedenis vormen.*²⁶

Architectuur van de jaren zeventig: wetenschappelijke positionering

Het wetenschappelijke debat over de wederopbouw heeft dus tot resultaat geleid en maakte het mogelijk om het narratief van de opkomende verzorgingsstaat, de verzuiling de huisvestingsexperimenten, etc. te vertellen door middel van 190 rijksmonumenten. Maar hoe zit dat met architectuur van 1965 tot 1979?

Het academische discours over de architectuur van de jaren zeventig kwam in de jaren tachtig al ter sprake, maar in 2004 pas echt op gang, toen het NAI de tentoonstelling 'Woonerven en zitkuilen: de kritiese jaren zeventig' opzette.²⁷ volgens initiatiefneemster Martien de Vletter, conservator bij het NAI en tevens auteur van het bijbehorende boek

22. Auke van der Woud, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008, pp. 47-48.

23. Onderzoek: Eclecticisme. Over de moderne architectuur in de negentiende eeuw. Door de Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit, 1999-2005.

24. Jacqueline von Santen stelt in de inleiding dat er in deze periode maar zeer weinig gedocumenteerd was. Von Santen 2007 (zie noot 10), p. 5.

25. Willem Frijhoff, 'Cultureel erfgoed, cultuurbeleid en culturele dynamiek', *FARO* 1 (2013) nr.1, p. 8.

26. Van Hoogstraten 2013 (zie noot 12), pp. 12-13.

27. In 1983 met de tentoonstelling 'Architectuur en planning. Nederland 1940-1980' in het paleis op de Dam. Bijbehorende publicatie: S. Umberto Barbieri, *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983.

De kritiese jaren zeventig, sloeg de aanvankelijke afkeer bij de collega's om in enthousiasme toen ze zich realiseerden dat dit decennium in de architectuurgeschiedenis nog een onontgonnen gebied was.²⁸ Met uitzondering van dit boek en een themanummer van het tijdschrift *OASE* (57-2001) zijn er nog geen andere contemporaine syntheseswerken beschikbaar. *De kritiese jaren zeventig* geeft vooral een inleiding tot de architectuur uit een periode die gekenmerkt werd door de woelige wording van het Nederland zoals we dat nu kennen: De opkomst van emancipatie, seksuele vrijheid, de protestgeneratie en de roep naar meer democratie en inspraak.²⁹ Een transitieperiode tussen het optimisme van de wederopbouw en het nihilisme van de vroege jaren tachtig. Een nieuwe generatie architecten herstelde de dialectiek in het architectuurdebat, dat na het vertrek van de traditionalisten jarenlang werd gedomineerd door de functionalisten. Deze jonge generatie kwam in 'aksie' tegen de tirannie van de grootschalige moderne architectuur en stedenbouw. Deze strijd resulteerde uiteindelijk in de verwerping van de city-gedachte, een hernieuwde waardering voor de oude stad en de integratie van de humane schaal en sociale doctrines in de architectuur.

Met de oprichting van het Jaap Bakema Study Centre (JBSC) in 2014, is de eerste institutionele stap gezet wat betreft onderzoek naar de architectuur van 1965 tot 1979. Het JBSC is een samenwerking van Het Nieuwe Instituut en de TU Delft, dat op dit moment bezig is met de geschiedenis, cultuurhistorische relevantie en toekomst van het structuralisme, een ontwerpfilosofie die veel van de 'protestarchitecten' zich eigen hadden gemaakt. Dat het JBSC het structuralisme onderzoekt is geen toeval. Hoewel bijvoorbeeld structuralistische bouwwerken zoals het Centraal Beheer kantoor van Herman Hertzberger in Apeldoorn en het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck te Amsterdam in bijna ieder nationaal en internationaal overzichtswerk van contemporaine architectuur worden vermeld, is de toekomst voor beide gebouwen lange tijd onzeker (geweest).³⁰ Reeds gesloopt zijn bijvoorbeeld het Speelhuis in Helmond van Piet Blom en het interieur van Hertzbergers studentenflat aan de Weesperstraat in Amsterdam. Het Amersfoortse cultuurcentrum de Flint van Otto Greiner en de Bastille op de campus van de TU Twente van Blom zijn inmiddels 'onherstelbaar verbeterd'.

Lang niet alle architectuur uit de jaren zeventig is echter kleinschalig en 'menselijk'. Midden jaren zestig was grootschalig en hoog gemeengoed, dat nog tot midden jaren zeventig door resoneerde. Dit harde, technocratische modernisme manifesteerde zich vooral in megalomane stadsvernieuwing en -uitbreiding, overheids- en universiteitsgebouwen en *corporate architecture*. Het is bij gratie van deze architectuur en het protest dat hieruit voortkwam, dat de menselijke maat van het structuralisme zich heeft kunnen manifesteren. Maar ook deze grootschalige functionalistische en expressionistische architectuur heeft het – vooral in binnenstedelijke context – zwaar te verduren. Zo werd in 2008 het Wibauthuis gesloopt. In dezelfde straat, honderd meter verderop, waren de voormalige kantoren van *Parool*, *Trouw* en *De Volkskrant* een gelijk lot beschoren. Het is dankzij de financiële crisis dat deze plannen stagneerden en er uiteindelijk werd gekozen voor herbestemming, al laat de transformatie maar weinig van de architectuur intact.

28. Martien de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004. Quote uit: Tracy Metz, 'Vraag vanuit de zitkuil. Zijn de jaren zeventig mislukt?', *NRC Handelsblad* 19 juni 2004.

29. De Vletter 2004 (zie noot 28), pp. 17-30.

30. In 1987 werd het burgerweeshuis bedreigd met sloop. Onder leiding van Hertzberger werd destijds het Berlage Instituut hierin ondergebracht. Het kantoorgebouw van Centraal Beheer in Apeldoorn is een tijd bedreigd geweest, maar uiteindelijk opgekocht door een vastgoedbedrijf. Door het failliet van het bedrijf kwam het kantoorgebouw in januari 2015 weer in de verkoop. Bert Felix, 'Hertzberger-kantoor in de verkoop', *De stentor* (online) 23 januari 2015 <<http://www.destentor.nl/regio/apeldoorn/hertzberger-kantoor-in-de-verkoop-1.4729019>> (21 februari 2015).

Vooraf in de binnensteden, waar de druk van projectontwikkelaars groot is, verdwijnen grote namen langzaam maar zeker uit het stadsbeeld. Sommige van deze gebouwen zijn een zuivere verbeelding van de ideologie van de maakbare samenleving en het dogmatisch rationalisme, of van de tegenstromingen die begin jaren zeventig hieruit voortvloeiden. Het wetenschappelijke debat, dat zo essentieel is om deze architectuur op waarde te schatten, is nog amper gevoerd. Dit betekent dat er nog wat slagen gemaakt moeten worden. Want, in de woorden van Bussemaker: 'Wat nu nog geen waarde heeft, kan dat in de toekomst wel krijgen.'³¹ Het herbouwplan van het AZM-gebouw is hiervan een sprekend bewijs.

Onderwerp van deze thesis

Als het, net als bij de wederopbouwarchitectuur, twintig jaar duurt voordat de architectuur van de jaren zeventig op waarde kan worden geschat, dan zal er nog veel gaan verdwijnen. In deze thesis zal worden gestreefd een bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke debat over de architectuur van de jaren zeventig door vier reeds gesloopte gebouwen uit deze periode te behandelen van twee vooraanstaande architecten; Piet Zanstra (1905-2003) en Herman Hertzberger (1932).

Zanstra was voor zijn tijd een van de grootste architecten van Nederland die vooral veel werkte voor projectontwikkelaars. Vanaf eind jaren zestig ontwierp hij vooral brutalistische bouwwerken. Het eerste project van Zanstra dat behandeld zal worden is de raadzaal aan de Groenmarkt in Den Haag. Toen het in 1973 werd opgeleverd kreeg het unieke en bijzondere ontwerp veel waardering van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vanwege het contrast met het oude stadhuis. De Hagenaren verafschuwden de 'Oorlogsbunker'. Nadat de raad er nog geen twintig jaar had vergaderd, vertrok ze naar het nieuwe stadhuis op het Spui, en 23 jaar later werd de grond verkocht en de raadzaal gesloopt. Twee jaar voor de opening van de raadzaal werd het Burgemeester Tellegenhuis in de binnenstad van Amsterdam opgeleverd; wellicht Zanstra's meest beruchte project. De 180 meter lange betonnen kolos werd honend 'Maupoleum' genoemd, naar de financier en eigenaar Maup Caransa. Het Maupoleum was verkozen tot lelijkste gebouw van Nederland, tot het, tevens na 23 jaar, ten prooi viel aan de sloopkogel.

Hertzberger stond als uitdrager van de menselijke schaal aan de andere kant van het architectuurspectrum. Samen met Aldo van Eyck en Theo Bosch stond hij aan de wieg van het structuralisme. Een belangrijk project voor Hertzberger én het structuralisme was het beroemde verzorgingshuis De Drie Hoven in Slotervaart. Het complex, dat in 1975 werd geopend, had een grotendeels open opzet, wat sociaal contact moest vergemakkelijken en spontane ontmoetingen mogelijk maakte. Door structurele veranderingen in de zorg werd het gebouw in 2011 op één vleugel na gesloopt. Het Utrechtse Muziekcentrum Vredenburg kende bij oplevering tevens veel publiciteit. Het concept was een wereldwijd unicum. In 2007, 28 jaar na de opening, werd het muziekgebouw voor een aanzienlijk deel gesloopt en verbouwd met een groot nieuwbouwobject, dat werd begeleid door Architectenstudio HH, het bureau van Hertzberger.

31. Van Hoogstraten 2013 (zie noot 12), p. 12.

Deze objecten zouden absoluut niet hebben misstaan in een canon van de Nederlandse naoorlogse architectuur. Sterker nog, ze geven een mooi beeld van het dialectisch proces dat de Nederlandse architectuur in de jaren zeventig doormaakte. Daarnaast waren de objecten vrij bekend, of op z'n minst berucht. Hoe kan het dat deze gebouwen binnen dertig jaar alweer zijn gesloopt? Het Maupoleum en de raadzaal waren nooit erg geliefd. Was deze negatieve perceptie en waardering wellicht de reden voor afbraak? En hoe zit dat met de geroemde projecten van Hertzberger? Of waren er zoals bij het AZM-gebouw functionele problemen waardoor de gebouwen niet meer bruikbaar waren? En is er cultuurhistorisch iets significant verloren gegaan?

Het beantwoorden van deze vragen kan een beter beeld geven wat de kernproblemen van architectuur uit de jaren zeventig zijn, om zo een aandeel leveren in het wetenschappelijke debat dat zo essentieel is. Wellicht kan deze thesis ook een bijdrage leveren om in de toekomst dergelijke architectuur van sloop te redden, of misschien blijkt het een *Memento mori* te zijn voor gelijke projecten. Hoe dan ook, deze bijzondere panden verdienen een plek in de geschreven architectuurgeschiedenis die meer behandelt dan alleen de staat van oplevering. Aldus het credo van Isi Metzstein en zijn Rubble Club: 'Gone but not forgotten'.

Methodologie en theoretisch kader

In 2010 kwam een monografie uit over de Zwarte Madonna (1985-2007), samengesteld door Paul Groenendijk.³² In het boek onderzoekt Groenendijk hoe het gebouw tot stand kwam, hoe het beschouwd werd door gemeente, woningbouwcorporatie, architecten en bewoners, en waarom en hoe het uiteindelijk werd gesloopt. Vanwege de sterke gelijkenis wat betreft het onderwerp, is de methode van Groenendijk als uitgangspunt genomen. Deze thesis is een literatuuronderzoek waarbij zowel primaire bronnen (documenten uit archieven) en secundaire bronnen worden gebruikt, aangevuld door interviews met betrokkenen om het verhaal sluitend te krijgen.

In de vorm van twee dossiers zal het ontstaan, de perceptie, het functioneren en de aanloop tot sloop van de gebouwen worden onderzocht. Bij het dossier Zanstra is het overkoepelende thema 'Monumentale architectuur in de oude binnenstad'. Bij Hertzberger is het thema 'Sociale architectuur in een veranderende sociale realiteit'. Beide thema's geven aanleiding tot een thematische vraag, die in het nawoord zal worden behandeld. Daarnaast zal er ook een korte beschrijving van de architecten worden gegeven, om de gebouwen beter te kunnen duiden binnen het oeuvre van de ontwerpers. De gebouwen zijn op chronologische volgorde gerangschikt.

32. Paul Groenendijk, *De zwarte Madonna. Een onfortuinlijke geschiedenis van een Haags woningcomplex*, Rotterdam 2010.

J. da.
le afem.

DOSSIER I: PIET ZANSTRA

Monumentale architectuur in de oude binnenstad

Een architect (...) moet het hebben van de toekomst.
Want wanneer alle gemoederen zijn bedaard, raakt men
eraan gewend en gaat men er zelfs misschien wel de
verdiensten van inzien, omdát men er gewend aan is
geraakt.³³

- Piet Zanstra

33. Jean-Paul Baeten, Hildegard Blom en Leo A. van Heijningen, *Honderd jaar Haags bouwen. Over eigzinnige architecten, een niet-begrijpend publiek en wispelturige kranten*, Den Haag 1984, p. 40.

de Groenmarkt, met op de voorgrond de moderne vleugel.

Stad maakt plan voor aanbouw oude stadhuis

Hc 27/9/90 8

ANNY VERBAAN
Haag — De Amsterdamse architect Theo van den Broek gaat onderzoeken de mogelijkheden zijn de bouw van een nieuw, bescheiden aanbouw het oude stadhuis op de Groenmarkt.

...niet iedereen even mooi gevonden. Sommigen vinden dat het grijze blok met zijn kille, strakke ontwerp te veel afsteekt tegen het historische gedeelte van het stadhuis. Smaand wordt wel gesproken over de 'steenklomp' of de 'betonnen puist'.

houder P. Noordanus d.A. ruimtelijke ordening stadsvernieuwing) wil dat moderne vleugel die nu aan monumentale pand zit, rdt, gesloopt. Dit gedeelte zitten het gesentelijk informatiecentrum met daarboven de raadzaal. Die zal na 1994 zijn functie verliezen, omdat het de bebeling is dat een nieuwe raadszaal wordt ingericht in het oude stadhuis.

Noordanus wil laten nagaan wat de (financiële) consequenties zijn, wanneer de vleugel verdwijnt. Problemen daarbij is in elk geval dat een gat in de zijgevel van het historische gebouw zal overblijven. De wethouder gaat er van uit dat een eventuele nieuwe aanbouw 'zo beperkt mogelijk' moet worden gehouden; er moet voldoende ruimte overblijven om op de open plek die aan de Groenmarkt zal ontstaan een flink plein te kun-

ZANSTRA'S MONUMENTALISME

Piet Zanstra, geboren te Leeuwarden op 7 augustus 1905, volgde aldaar de HTS opleiding waterbouwkunde die hij op twintigjarige leeftijd afrondde.³⁴ Vervolgens ging hij een aantal jaar aan de slag als opzichter-tekenaar in Amsterdam, en assisteerde in 1928 architect Willem M. Dudok (1884-1974) met de Bijenkorf in Rotterdam. Samen met Jan H.L. Giesen (1903-1980) en Karel L. Sijmons (1908-1989) begon hij begin jaren dertig een ontwerp-bureau dat de bekende atelierwoningen aan de Zomerdijk te Amsterdam bouwde (1932-1934). Het rijksmonument met stalen draagconstructie wordt beschouwd als een vroeg voorbeeld van het Nieuwe Bouwen in Nederland, en was voor de jonge architecten het visitekaartje voor hun bureau. Maar het Nieuwe Bouwen liep nog niet bepaald storm en ze zochten dan ook aansluiting bij een architectengroep in de hoop meer opdrachten binnen te slepen.

De gulden middenweg

In het begin van de jaren dertig waren er twee belangrijke architectenverenigingen in Amsterdam: De 8 en Architectura et Amicitia (A et A). Het rationalisme van het avantgardistische De 8, gestoeld op Louis Sullivans (1856-1924) bekende adagium *form follows function*, was voor de jonge architecten te dogmatisch.³⁵ Maar A et A als exponent van de Amsterdamse School was weer te traditioneel en ouderwets. Zo schreef Zanstra in *De 8 en opbouw* over het tachtigjarige bestaan van A et A, dat hij respect had voor de verdiensten van de vereniging en diens leden, zoals Karel P.C. De Bazel (1869-1923) en Hendrik P. Berlage (1856-1934) aan het begin van de twintigste eeuw, maar: 'De oude oom A. et A., die net 80 geworden is broemt zoo nu en dan afkeurend tegen ons, zoo nu en dan broemt hij ook goedkeurend: meer dan brommen doet hij niet – hij kan niet zoo goed meer mee: hij is oud.'³⁶ Zanstra, Giesen en Sijmons sloten zich daarom aan bij *Groep '32*, die onder leiding van architect Albert Boeken (1891-1951) trachtte een machtsgreep te plegen binnen de sociëteit A et A en een vernieuwende koers uit te stippelen.³⁷ Deze actie liep echter op niets uit en in 1934 fuseerde de groep alsnog met De 8.

Tegen het einde van de jaren dertig kwam de ideologie van het Nieuwe Bouwen in zwaar weer door het groeiende (anti)communisme en fascisme en de aanhoudende economische crisis.³⁸ Het offensief van de avant-gardisten was vastgelopen en het werd tijd voor een grondige introspectie. De Corbusiaanse ontwerpfilosofie van de gematigde functionalisten van Groep '32 botste al vrij snel met die van de engere functionalisten zoals Johannes B. van Loghem (1881-1940) en Mart Stam (1899-1986). Zo meende de gematigde groep waartoe Zanstra c.s. behoorde, dat ornament en esthetiek niet per definitie geweerd moesten worden en zochten ze de essentie van het modernisme niet in de functionaliteit maar in het ontwerp zelf. De interne spanningen binnen De 8 leidde uiteindelijk tot het vertrek van een aantal architecten waaronder de leden van Groep '32.³⁹ De afvallige architecten gingen op zoek naar een modernisme zonder keurslijf: een rationalisme waarin het kunstzinnige ook een plaats heeft. Sybold van Ravesteyn (1889-1983) begon te experimenteren met barokke elementen en ook ooit overtuigd functionalist Arthur Staal (1907-1993) raakte tijdens zijn reis in Noord Afrika en de mediterrane geïnspireerd door klassieke monumentale architectuur en de theatrale grootschaligheid.⁴⁰

Afb. 2: Piet Zanstra op late leeftijd [archined.nl].

34. Biografische gegevens ontleed aan de volgende bronnen: Noor Mens, *ZZDP architecten-ondernemers*, Rotterdam 2004, pp. 6 e.v.; Marlies Buurman, 'Piet Zanstra 1905-2003', *Archined* 28 mei 2003, online <<http://www.archined.nl/nieuws/piet-zanstra-1905-2003/>> (14 maart 2015); Biografie Zanstra op de website van het NAI, <<http://schatkamer.nai.nl/nl/ontwerpers/piet-zanstra>> (14 maart 2015).

35. J. Tacq, 'Ontstaan van Groep '32', in: Aimee de Back (red.), *Herinneringen aan de roemruchte Groep '32. "Eigenlijk de laatste architectengroep"*, Delft 1998, pp. 19-22.

36. Piet Zanstra, 'Het genootschap A et A heeft de eerbiedwaardige leeftijd van 80 jaar bereikt' *De 8 en Opbouw* 6 (1934), pp. 281-282.

37. Tacq 1998 (zie noot 35), pp. 22-23.

38. Mens 2004 (zie noot 34), p. 7.

39. Sheila D. Muller, *Dutch art. An encyclopedia*, New York 2013, p. 148.

40. De Holland in Dordrecht (1939) is een goed voorbeeld van Ravesteyns geflirt met barok. Ironisch genoeg financierde Staal zijn reis met het prijzengeld dat hij in 1935 had gewonnen met de Prix de Rome: J.J. de Vriend, *Rechts bouwen. Links Bouwen. Aantekeningen over architectuur en politiek*, Amsterdam 1974, pp. 126-129.

Afb. 3: Uitbreidingsplan 1946 voor Amsterdam [Zanstra et al. 1946].

Na de oorlog bundelden Staal, Boeken, Zanstra, Giesen en Sijmons hun modernistische filosofie in het boek *Bouwen: van woning tot stad*. In de kaft is in reliëf een ionische zuil gedrukt. In deze bijna 500 pagina's dikke pil openen de architecten de aanval op het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam (AUP):

*Het plan is neutraal in opzet. De ontworpen wijken zouden evengoed in Birmingham of in Düsseldorf als in Amsterdam geprojecteerd kunnen worden. [...] Het plan 1935 [AUP] bevat geen gedachte, die de burgerij inspireert. [...] Amsterdam vraagt om een plan met een eigen vorm, die alleen bij Amsterdam hoort, een vorm, die dus in de lijn ligt van de ontwikkeling der stad en bovendien uitdrukt, dat zij de eerste stad des lands is.*⁴¹

De architecten zetten hun betoog kracht bij met referenties als Piazza del Popolo, Via Sistina en Haussmanns Parijs. In het plan krijgt Amsterdam de monumentaliteit die het nooit heeft gekregen. Zo zou bijvoorbeeld het Centraal Station worden opgedeeld in twee kopstations met een plein ertussen, waardoor er vanuit het Damrak direct zicht is op het IJ. De stadsuitbreiding zelf geschiedt aan drie nieuwe grachtengordels, als continuering van de zestiende- en zeventiende-eeuwse stadsuitleggen. Echter, in tegenstelling tot de traditionalisten, propageren ze wel de rationalisering van het bouwen. Niet op grond van een functionalistische ideologie maar juist om tot een 'kunstwerk' te komen; het rationaliseren van het bouwen moet geld besparen waarmee ambachtelijk handwerk (smeedwerk, metselwerk, steenhouwen, etc.) kan worden bekostigd.⁴²

Anonieme architect van de Wederopbouw

In het naoorlogse Nederland was het architectuurdebat wederom grofweg verdeeld in twee kampen: de modernisten die voortgingen op het Nieuwe Bouwen en de 'esthetiek van de essentie' en de traditionalisten die zich uitdrukten in de ambachtelijke architectuur van de Delftse School onder leiding van hoogleraar Granpré Molière.⁴³ Zanstra, die in 1954 zijn eigen bureau begon, zweefde weer ergens in het midden. Zanstra meende dat maatschappelijke verankering van architectuur geen ideologie was maar een vanzelfsprekendheid.⁴⁴ Voor hem was niet de ontwerper maar de opdrachtgever het kanaal waarlangs die maatschappelijke relatie van architectuur zich uitte. Deze zakelijke insteek leverde hem vooral veel werk op in de particuliere sector, waar hij intensieve samenwerkingen aanging met aannemers en projectontwikkelaars. In de beginjaren had hij vooral veel opdrachten in Den Haag via de aannemer B. Meijer. Tot een van zijn eerste opdrachten aldaar behoorde 48 woningen aan de Segbroeklaan, waarvoor hij de H.P. Berlageprijs ontving. Het bestuur van de H.P. Berlagestichting prees het ontwerp omdat het 'geen zware plastiek of speciale effecten' nodig heeft, en waren lovend over de goede verhoudingen van de eenvoudige gevel.⁴⁵ Veel van Zanstra's vroege werken tonen de invloed van Le Corbusier, bijvoorbeeld in de karakteristieke luifels, de opgetilde bouwvolumes en de terugkerende ronde schoorstenen. Dankzij het nauwe contact met de aannemerij experimenteerde Zanstra's bureau ook veel met de rationalisering van het bouwproces, zoals met het Schokbeton systeem.⁴⁶

In de wederopbouwperiode neemt het aantal opdrachten sterk toe en treedt ook schaalvergroting op in Zanstra's bureau, dat vanaf 1966 een driekoppige directie kent; Zanstra, Gmelig Meyling en Clerq Zubli. Tijdens de wederopbouw maakten ze duizenden woningen en tientallen kerken, winkelcentra en kantoren in de uitbreidingswijken van

41. Piet Zanstra et al., *Bouwen van woning tot stad*, Amsterdam 1946, p. 100.

42. Zanstra 1946 (zie noot 41), pp. 446-447.

43. Barbieri 1983 (zie noot 27), p. 10.

44. Mens 2004 (zie noot 34), p. 8.

45. Redactie, 'De Dr. H.P. Berlageprijs 1960 toegekend aan P. Zanstra', *Bouwkundig weekblad* 79 (1961) nr. 25, p. 505.

46. Schokbeton was een methode om prefab betonnen elementen te fabriceren. Nadat het beton in de mal gegoten was, werd de tafel geschokt om luchtballen te verwijderen en het beton verder te verdichten.

Afb. 4: Woningen aan de Segbroeklaan, 1956 [haagsetijden.nl]

onder andere Amsterdam, Den Haag en Lelystad. Het bureau bestond uit meerdere dependances met in totaal 125 werknemers in 1970.⁴⁷ Daarmee behoorden ze tot de grootste architectenbureaus van de wederopbouw van Nederland. Ondanks een indrukwekkend oeuvre haalden maar weinig bouwwerken de publiciteit. Bouwen voor vastgoedontwikkelaars zonder uitgesproken ideologie geeft weinig voer voor publicaties en geen van de directieleden had een leerstoel in Delft of aan een van de Academies. Zanstra, Gmelig Meyling en Clerq Zubli waren groot, maar tevens anoniem.

Zucht naar monumentalisme

Hoewel Zanstra jaren lang lid was van de Commissie Monumentenzorg (afd. II) bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en resideerde in een zeventiende-eeuws grachtenpand, had hij weinig nostalgisch sentiment voor de oude stad en geen problemen met de schaaldiscrepancie van de naoorlogse cityvorming.⁴⁸ De zucht naar monumentaliteit die zich in het alternatieve uitbreidingsplan van Amsterdam al deed gelden, was niet verdwenen uit Zanstra's latere ontwerpen. Hij zag de grootschalige nieuwbouw als de monumenten van de toekomst. Men moest daar wellicht even aan wennen, net als de schaal van het stadhuis op de Dam in het zeventiende-eeuwse Amsterdam. Het waren de grootschalige projecten waarin hij zich, in tegenstelling tot de omvangrijke maar repetitieve woningbouw, echt kon uitleven.⁴⁹ Zijn kantoor- en universiteitsgebouwen hadden veel weg van het Angelsaksische brutalisme van die tijd; Le Corbusier was nog altijd aanwezig in zijn werk.⁵⁰ In 1960 ontwierp hij in opdracht voor de Universiteit Leiden een 125 meter hoge toren met een laagbouw van 230 bij 60 meter in het centrum van de stad. In het kader van bezuinigingen werd het plan net voor de start van de bouw ingetrokken.⁵¹ Elders lukte het Zanstra wel om zijn monumentale expressionistische betonarchitectuur fysiek gestalte te geven, zoals bijvoorbeeld bij het kantoorgebouw van de Rijkspostspaarbank en de Narwal (gesloopt 2000) in Amsterdam, de honderd meter hoge Shelltoeren aan het Hofplein te Rotterdam, het kantorencomplex voor de belastingdienst in Apeldoorn (gestript/gesloopt 2000-2005) en het Landbouwcentrum in Leeuwarden. Echter, het meest ingrijpend waren misschien wel het Amsterdamse Maupoleum en de raadzaal (samen met het winkelcentrum de Driehoekjes) in Den Haag. Beide gebouwen werden weinig gewaardeerd en zijn slechts 23 jaar oud geworden. Hoe uniek was deze architectuur en waarom was er zo weinig waardering voor? De themavraag van dit dossier is: wat is de toekomst van grootschalige moderne architectuur in de binnenstad?

47. Mens 2004 (zie noot 34), pp. 11-12.

48. Mens 2004 (zie noot 34), pp. 14, 37 & 60.

49. Mens 2004 (zie noot 34), p. 14.

50. Het Brutalisme heeft wortels in de naoorlogse architectuur van Le Corbusier, waarin ruw beton (*beton brut*) een esthetisch functie kreeg. Alexander Clement, *Brutalism. Post war British Architecture*, Ramsbury 2011, pp. 13-17. Zie ook Reyner Banham, *The new brutalism. Ethic or Aesthetic*, Stuttgart 1966.

51. Anneke Crépin, 'Zilver voor Witte Singel Doelenterrein', *Forum [nieuwsbrief faculteit Geesteswetenschappen Leiden]* 9 (2009) nr. 3, online <<http://www.hum.leidenuniv.nl/mewerkers/forum/index-309/wsd-309.html>> (11 april 2015).

Afb. 5: Maquette van de Universiteitsbibliotheek Leiden, 1968 [Mens 2004].

Afb. 6: De Rijkspostspaarbank, 1977 [Mens 2004].

Afb. 7: Tekening en foto van de Shelltoren aan het hofplein, 1971-1976 [Mens 2004].

DE NIEUWE RAADZAAL, 1973-1996

Nadat de gemeenteraad van Den Haag een aantal decennia 'provisorisch' was gehuisvest aan de Javastraat, kreeg het in 1973 een nieuwe representatieve zaal tegen het oude stadhuis in het centrum van de stad. In 1969 werd aangevangen met de bouw, die uiteindelijk 17,3 miljoen gulden kostte.⁵² Lang heeft de gemeenteraad er echter niet vergaderd, want in 1989 werd besloten dat de raadzaal in het nieuwe stadhuis aan het Spui zou worden opgenomen. Zanstra's raadzaal kwam leeg te staan en werd uiteindelijk in 1996 gesloopt. De bouw van de raadzaal was vooral een politieke aangelegenheid, sterk geënt op representativiteit; zowel naar de burgers als naar het Binnenhof. Om het ontwerp van Zanstra te begrijpen is het van belang om kort in de huisvestingsgeschiedenis van het gemeentebestuur te duiken.

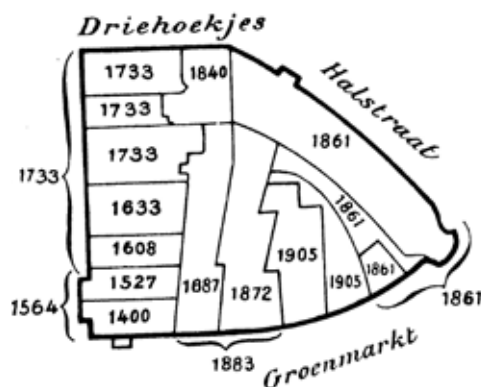
Het bouwen van de Haagse politiek

In 1564 liet de Magistraat van Den Haag, toen nog een 'dorp' met circa achtduizend inwoners, een imposant nieuw stadhuis bouwen.⁵³ Dat het imposant moest zijn lag vooral aan de machtsverhouding tussen het dorp 'Die Haghe' en het Binnenhof. Den Haag bestond bij gratie van de aanwezigheid van de Graven van Holland, maar werd door ditzelfde hof bewust ondermijnd.⁵⁴ Zo heeft Den Haag nooit stadsrechten gekregen, waardoor het dorp belet werd stadsmuren op te trekken en het Binnenhof in te kapselen. Daarnaast hoefde de adel, woonachtig in het dorp, geen belasting te betalen. Als blijk van Den Haags stedelijke ambities en als reactie op het neerbuigende Binnenhof werd er op de plek van het oude dorps huis een nieuw, peperduur en rijkelijk geornamenteerd stadhuis gebouwd, geïnspireerd op het stadhuis van het rijke Antwerpen (1560-1566). Het Haagse stadhuis, waarvan de bouwmeester thans onbekend is, was een van de vroegste voorbeelden van Hollandse Renaissance in de Noordelijke Nederlanden.

In 1733 breidde het bestuur het stadhuis uit door een reeks woningen aan het Kerkplein op te kopen en te voorzien van een nieuwe statige gevel in Lodewijk XIV-stijl.⁵⁵ De grote groei kwam echter pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarbij de driehoek Groenmarkt-Kerkplein-Halsstraat in rap tempo werd geannexeerd. Het allegaartje van verbouwde huizen dat hierdoor ontstond werd ook wel 'de puist' genoemd. In 1877 stelde gemeentearchitect Berend Reinders voor om het gehele blok te slopen voor een meer representatieve nieuwbouw in neorenaissance stijl.⁵⁶ Het animo voor een nieuw gebouw was er, maar op de locatie Groenmarkt waren de uitbreidingsmogelijkheden beperkt. Er werd gezocht naar een alternatieve plek. Onder andere het Paleis Noordeinde, het Spui en de Mauritskade kwamen ter sprake, en grote namen als Berlage en De

Afb. 10: Situatie [Mapbox/auteur].

52. Redactie Bouw, 'Oude Haagse stadhuis wordt weer raadhuis', *Bouw* 22 (1967) nr. 10, p. 388.

53. Het bestuur was in de voorgaande jaren flink gegroeid, waardoor het oude dorps huis niet meer voldeed: J.C. Herpel, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage. Deel I*, Den Haag 1975, pp. 110-111.

54. Serge ter Braake, *Rond het Binnenhof. Twintig Haagse geschiedenissen uit de zestiende eeuw*, Hilversum 2012, p. 74.

55. Over de bouwmeester van dit project is weinig zekerheid. Volgens afrekeningen is Daniel Marot betrokken geweest, maar het is nog maar de vraag of hij hier als architect of als adviseur optrad. Herpel 1975 (zie noot 53), pp. 421-428.

56. Wim J. van Heuvel, 'Een stadhuis voor Den Haag. Een geschiedenis met eindeloze reprises', *Architectuur bouwen* 2 (1986) nr. 12, pp. 10-14.

Afb. 8: (Links) prent door C. Pronk van het stadhuis in 1742 met links de uitbreiding van 1733 [Haagse beeldbank].

Afb. 9: (Rechts) plattegrond met kavels van het bouwblok en de data van annexatie [Heuvel 1986].

Afb. 11: Prent van het kantoorgebouw De Nederlanden van Johannes Briedé, z.d. [Haagse Beeldbank].

Bazel tekenden meerdere ontwerpen. In 1918 koos de gemeenteraad voor het Spui, maar van bouwen kwam niets terecht en het besluit werd tien jaar later weer ingetrokken. Pas in 1929, toen de raad definitief koos voor het Alexanderveld (nu Burgemeester Monchyplein), kwam er een eind aan de politieke twist – zo leek het. Een jaar later werden vijf architecten gevraagd een ontwerp te maken, maar het programma van eisen werd pas anderhalf jaar later verstrekt. Vervolgens werd de opdracht een week later weer ingetrokken en pas eind 1932 weer uitgegeven. In 1934 koos de jury het ontwerp van Julius M. Luthmann en na het nodige gesteggel werd er in 1938 definitief besloten tot uitvoering. Echter, vier dagen na de aanbesteding van de betonconstructie trokken de Duitse troepen over de landsgrens, waarna het plan in de ijskast belandde.

Eind jaren veertig werd het plan weer opgepakt en in 1953 werd het stadhuis dan eindelijk opgeleverd. Tijdens de bouw werd besloten dat ook het ‘representatieve deel’ hieraan moest worden toegevoegd, waarvoor een rij negentiende-eeuwse huizen aan de Javastraat plaats moest maken. In 1956 informeerden Luthmann, Gemeentewerken en de dienst Wederopbouw of dit plan nog steeds akkoord was, waarop B. en W. bevestigend antwoordden.⁵⁷ Maar de daarop volgende jaren gebeurde er weer niets, totdat B. en W. de ontwerplijst voor rijksmonumenten ontvingen, waarop de woningen van de Javastraat stonden vermeld. Het representatieve deel van het stadhuis bleef achterwege; ‘de doodslag voor mijn stadhuis’, aldus Luthmann.⁵⁸ De raadzaal was sinds 1932 tijdelijk ondergebracht in één van die huizen aan de Javastraat, nummer 26. Maar dit pand werd als te klein beschouwd en was ‘gebrekig geoutilleerd’.⁵⁹ Toen de sloop van de negentiende-eeuwse huizen was afgewend en een nieuwe zaal aan het stadhuis van de baan was, ging men naar een andere locatie gezocht.

57. J.C. Herpel, *Het stadhuis van 's-Gravenhage. Deel II*, Den Haag 1979, p. 766.

58. Interview met Luthmann in *Het Vaderland* 24 januari 1970.

59. *Haags Dagblad* 20 januari 1962.

60. Van Heuvel 1986 (zie noot 56), p. 14-15.

61. Brief 10 april 1961 t.a.v. het bestuur Dr. H.P. Berlagestichting, Haags Archief (HA) toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

62. Verslag van de eerste bijeenkomst van de ‘Kleine Commissie’, 15 april 1962, HA toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

63. ‘Ik hoop werkelijk dat u er in zult slagen om in het prijsvraagprogramma als absoluut dwingende, onontkoombare eis [weet] vast te stellen dat zelfs het zogenaamde wegdenken van dit gebouw strafbaar is en ontzetting uit het architectenbevoegdheid met zich mee zou brengen.’ Brief t.a.v. architect van gemeentewerken J.C. Herpel op 11 mei 1962, HA toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

64. Herpel 1979 (zie noot 57), p. 763.

Een nieuwe raadzaal aan de Groenmarkt

In 1960 pleitte Jacob J. P. Oud voor het organiseren van een besloten wedstrijd voor een ontwerp van een raadzaal in de omgeving van het oude stadhuis aan de Groenmarkt.⁶⁰ Oud stelde voor om de onderdelen uit 1564 en 1733 te laten staan en de rest te slopen. Een nieuw bouwwerk tegen de opengebroken gevel zou plaats moeten bieden aan het Letterkundig Museum en de historische afdeling van het gemeentemuseum. Oud betrok daarbij ook het kwadrant Nobelstraat-Prinsestraat-Oude Molstraat. B. en W. wonnen eerst advies in bij de Dr. H.P. Berlagestichting omtrent het opzetten van een prijsvraag.⁶¹ Waarschijnlijk trachtte het college op deze wijze te peilen hoe de stichting stond ten aanzien van de sloop van het gebouw ‘De Nederlanden van 1845’ (1894) van Hendrik P. Berlage, dat in dit kwadrant stond. Volgens de commissie die de prijsvraag opstelde, stond het gebouw van Berlage een goede verkeersafhandeling in de weg en is het ‘onooglijke trappenhuis en het sombere interieur’ geenszins de moeite waard om te behouden.⁶² De plannen tot sloop van ‘De Nederlanden’ ontlokte echter een felle reactie van de toenmalig directeur van de rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) Ruud Meischke.⁶³

Met de verwachting dat Monumentenzorg roet in het eten zou gooien, werd besloten om ‘De Nederlanden’ te laten staan en af te zien van een prijsvraag. Bouwbedrijf B. Meijer werd gevraagd om de ontwikkeling van het kwadrant Nobelstraat-Prinsestraat-Oudemolstraat (winkelcentrum driehoekjes) op zich te nemen, en vroeg Piet Zanstra – inmiddels huisarchitect van de aannemer – een schetsontwerp te maken.⁶⁴ J.C.

Herpel, architect van Gemeentewerken, onderzocht de mogelijkheden voor de verbouwing van het oude stadhuis. In 1963 verspreidde de gemeente de brochure 'een nieuw hart voor 's-Gravenhage', dat over het algemeen met lof werd ontvangen, één jaar later gevolgd door een onderzoeksrapport van Gemeentewerken.⁶⁵ In het rapport had Herpel vier opties voor een aanbouw aan het oude stadhuis voorgesteld. Tijdens de 52ste vergadering van de Raad voor de Welstand (RvW), waar Herpel zijn plan presenteerde, bleken de aanwezigen echter minder content te zijn met het ontwerp.⁶⁶ Het gebouw had niet de juiste massa, was niet representatief genoeg en moest meer los komen van de historische massa van het stadhuis. In november 1964 keurt de Welstandcommissie, op advies van de RvW, het ontwerp af:

*Een nieuwe uitbreiding aan het historische en architectonisch zo belangrijke stadhuiscomplex aan de Dagelijkse Groenmarkt biedt voor 's-Gravenhage zeer waardevolle mogelijkheden. Op deze belangrijke plaats zou het representatieve karakter van het Stadsbestuur een fraaie tegenpool kunnen vormen tot het Rijksbestuur op het Binnenhof. [...] Na het tot op heden gevoerde informele overleg met de architect [Herpel] over dit bouwplan is de Welstandcommissie tot de conclusie gekomen dat: het gestelde programma te bekrompen is om tot een oplossing van de gewenste allure te leiden; zij meent dat de vereiste grote visie bij de architect ontbreekt; aan de stedenbouwkundige situatie nog te weinig aandacht is besteed.*⁶⁷

De Welstandcommissie adviseerde de directeur van Gemeentewerken alsnog een prijsvraag uit te schrijven, of bij de Bond Nederlandse Architecten (B.N.A.) advies in te winnen voor een geschikte architect. Omdat de ontwikkelingen – wederom – in een impasse waren geraakt, besloot toenmalig wethouder Openbare Werken, Verkeer en Vervoer A.J. Dankelman om Zanstra te vragen ook het raadhuis te ontwerpen; B. Meijer zou het werk uitvoeren. Binnen een jaar had Zanstra een ontwerp gereed waar in ambtelijke kringen met enthousiasme op werd gereageerd. De RvW was uiterst content met het nieuwe ontwerp:

*... een afzonderlijk gebouw, uiteindelijk bestemd voor burgerzaal met annexen in een eigentijdse vormgeving, had unaniem de instemming van de aanwezigen. De voorbestemming tot een fraaie ruimtelijke ontwikkeling is hier aanwezig.*⁶⁸

Ook de generaal-directeur van de RDMZ, R. Hotke sprak met lof over het nieuwe ontwerp:

*De luchtige architectuur van het nieuwe bouwlichaam zal op waardige wijze contrasteren met de bestaande vormgeving van het oude stadhuis en de voornaamheid daarvan onderstrepen. In samenhang met de bestaande en met de ontworpen nieuwbouw daar ter plaatse zal het stadhuiscomplex aan het representatieve plein, dat door Groenmarkt en Drie Hoekjes gevormd gaat worden, een allure geven, die in overeenstemming is met de functionele en symbolische betekenis van dit nieuwe hart van 's-Gravenhage.*⁶⁹

Zanstra's ontwerp

Dat Dankelman de architect van het naburige bouwproject vroeg lijkt misschien pragmatisch, maar hoogstwaarschijnlijk was het vooral een bewuste politieke zet. Zanstra was in Den Haag een gewaardeerd architect met een H.P. Berlageprijs op zak. Daarnaast was Zanstra de onafhankelijke B.N.A.-architect waar RvW zo op hamerde, en omdat hij actief was bij de RDMZ had Den Haag het vertrouwen van de Rijksdienst en tevens een

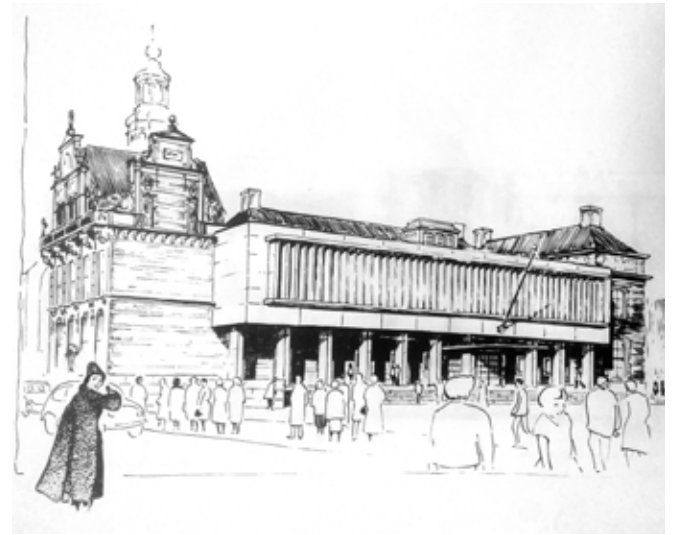
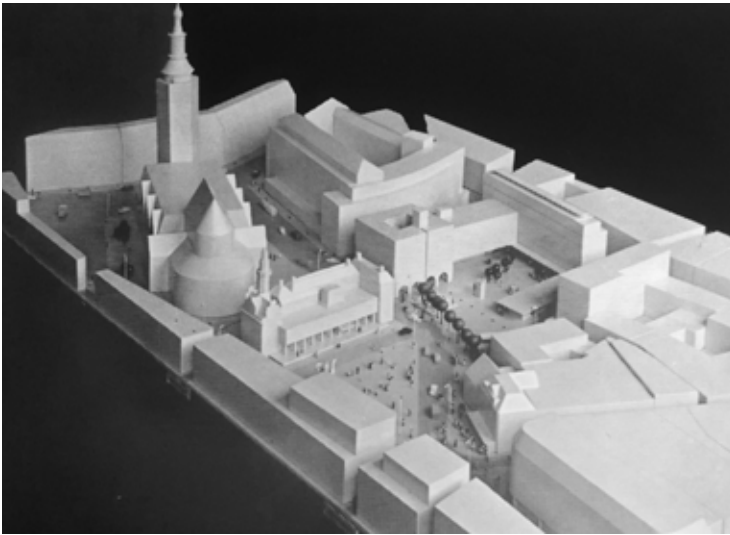
65. Gemeente Den Haag, *Een nieuw hart voor 's-Gravenhage*, Den Haag 1963; Gemeente Den Haag, *Verbouwplannen van het oude raadhuis aan de Groenmarkt*, Den Haag 1964.

66. Vergadernotulen Raad voor de Welstand 22 april 1964, HA toegangsnr. 0579-01, inventarisnr. 481.

67. Nota Welstandcommissie van bespreking 27 november 1964, HA toegangsnr. 0579-01, inventarisnr. 481.

68. Brief aan het college van B. en W. d.d. 22 december 1965, citaat uit Herpel 1979 (zie noot 57), p. 777.

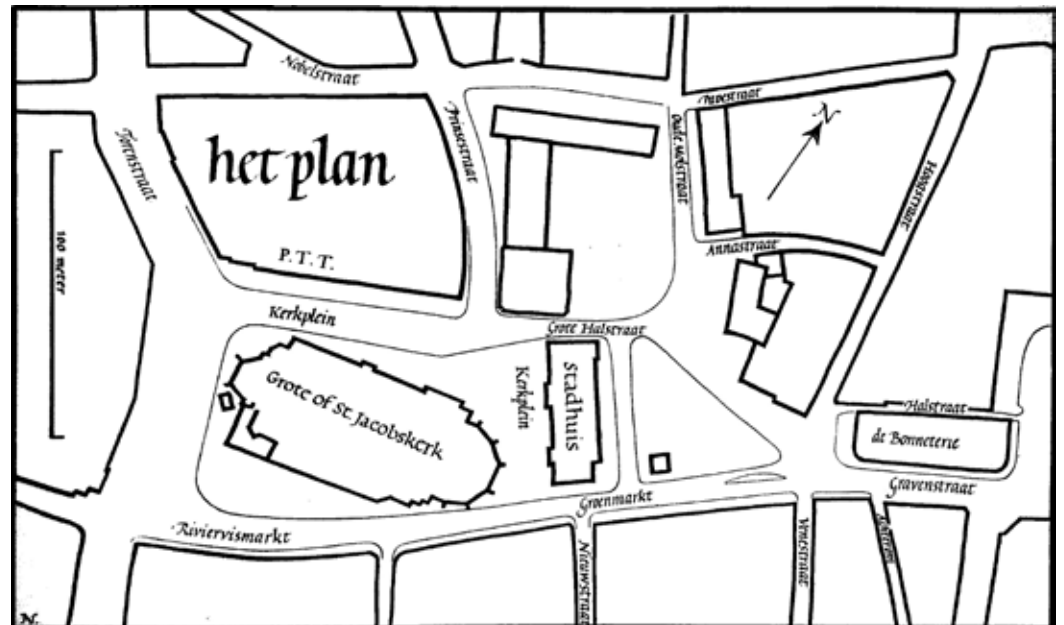
69. Brief aan wethouder van Openbare Werken d.d. 18 oktober 1965, citaat uit Herpel 1979 (zie noot 57), p. 777.

Afb. 12: (Boven) Maquette en tekening van het eerste plan van Herpel, 1963 [Gemeente Den Haag 1963].

Afb. 13: (Onder) Maquette en tekening van een alternatief van Herpel, 1964 [Gemeente Den Haag 1964].

Afb. 14: (Rechts) plankaart, 1963 [Gemeente Den Haag 1963].

architect die het oude gedeelte kon opknappen. Opvallend in dit opzicht is de sterke gelijkenis dat het ontwerp van Zanstra vertoont met dat van Herpel. Het opgetilde volume, de lamellen en de gewichtige materialisering komen letterlijk terug in het plan van Zanstra, alhoewel in betere verhoudingen. Het voornaamste verschil tussen beide architecten is de afstand die het nieuwe volume krijgt ten opzichte van het oude stadhuis, waardoor in Zanstra's plan het representatieve plein naar het noorden is verplaatst. Voor Herpel was dit ondenkbaar omdat daarmee de verkeersontsluiting in geding het zou komen.⁷⁰ Zanstra kwam er mee weg, al zou dit plein nooit gerealiseerd worden.

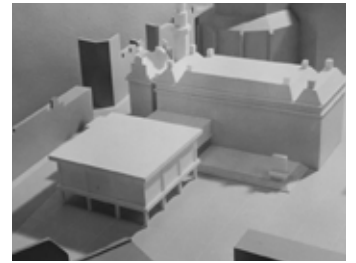
Zanstra's expertise lag bij grote, vaak industrieel vervaardigde particuliere bouwprojecten zoals kantoortorens en flatgebouwen.⁷¹ In een fijnmazige binnenstad als die van Den Haag had hij nog weinig gewerkt. Maar dit project was hoogstwaarschijnlijk een opluchting; een raadzaal zou de ultieme rechtvaardiging zijn voor het monumentalisme dat hij zo graag uitdroeg. Hij ontwierp een stramienmaat van 6,6 meter, die over het hele plein in de bestrating terug moest komen. Het plein zelf zou ongeveer 50 bij 45 meter zijn, 'met rondom een verzameling gebouwen uit allerlei perioden en van gevarieerde stijloppvatting'.⁷²

De aanbouw van Zanstra bestond uit een losstaand vierkant van een zestiental kolommen (uiteraard in de stramienmaat) en een transparante rechthoek die hierin is geschoven. De kolommen van het vierkant waren ieder bijna 80 centimeter dik. Op deze kolommen kwam een vloervlak waaraan op de rand prefab elementen waren opgehangen. Zo kreeg het de illusie dat de vloer van gelijke dikte was als de kolommen.

Het transparante rechthoek fungeerde als overgang, zowel tussen buiten en binnen als oud en nieuw. Zanstra koos hier voor een transparant volume zodat het achttiende-eeuwse bouwwerk nog in z'n geheel te aanschouwen was.⁷³ Het bestratingspatroon van het plein zou door moeten lopen in dit transparante volume, dat als entreehal geheel leeg moest blijven. Tot Zanstra's grote ergernis werd het gemeentelijk informatiecentrum in dit deel gevestigd.⁷⁴ Een brede spiltrap in de entreehal bood toegang tot de foyer op de verdieping.

Via de foyer kwam men door een dubbele deur in de raadzaal. De zaal zelf was negentien meter in het vierkant en ruim zes meter hoog. De schijnbaar 80 centimeter hoge vloer bood ruimte voor een tribune die in de vloer kon verdwijnen. Zodoende kon de zaal ook ingericht worden als burgerzaal of voor andere activiteiten. De wandvlakken tussen de kolommen zijn aan de buitenzijde voorzien van betonnen stroken van ongeveer 20 centimeter breedte. In de vensters blijven deze stroken aanwezig, waartussen het glas zat geklemd. De raadzaal was afgedekt met een uitkragende betonnen deksel die ongeveer anderhalve meter hoog was. Naast het hoofdvolume is een losstaand, rondvormig trappenhuis gesitueerd. Het ontwerp van de raadzaal is sterk verwant aan de architectuur van Le Corbusier, wat goed te zien is bij de opbouw op het dakterras van de Unité d'habitation in Marseille, met betonnen lamellen voor de ramen, de dikke dakrand en de ronde schoorsteen ernaast (zie trappenhuis Zanstra).

De Raadzaal van Zanstra past redelijk in de architectonische archetype van stads- en provinciehuizen uit die tijd. Het grootste verwantschap is te herkennen bij het stadhuis van Terneuzen (projectduur 1963-1972) van Van de Broek en Bakema en het monu-

Afb. 15: Maquette van Zanstra's ontwerp, z.d. [Haags Archief].

70. Gemeente Den Haag 1964 (zie noot 65), p. 8.

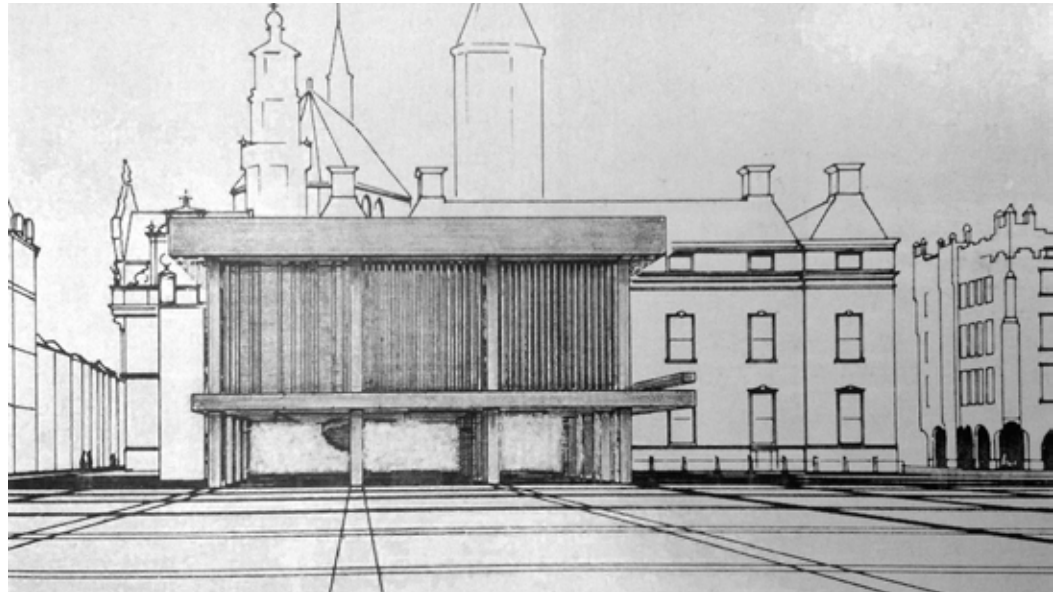
71. In 1965 had Zanstra's bureau 23 flatgebouwen, 11 kantoorgebouwen en een hand vol kerken en winkelcentra gebouwd. Bron werkenlijst in Mens 2004 (zie noot 34), pp. 201-203.

72. Interview met H. Singelberg in *Het Vaderland* 23 oktober 1970.

73. Ibidem.

74. 'De ingangshal maakt, rondom geheel beglaasd als zij is, visueel deel uit van het toekomstige voetgangersplein. (...) het is (...) betreuenswaardig, dat de hoeveelheid materiaal die er nu is opgehoopt de ruimte en het doorzicht helemaal verstopt...' aldus Zanstra tijdens de officiële opening. Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage, 23 oktober 1972. (p. 416 e.v.).

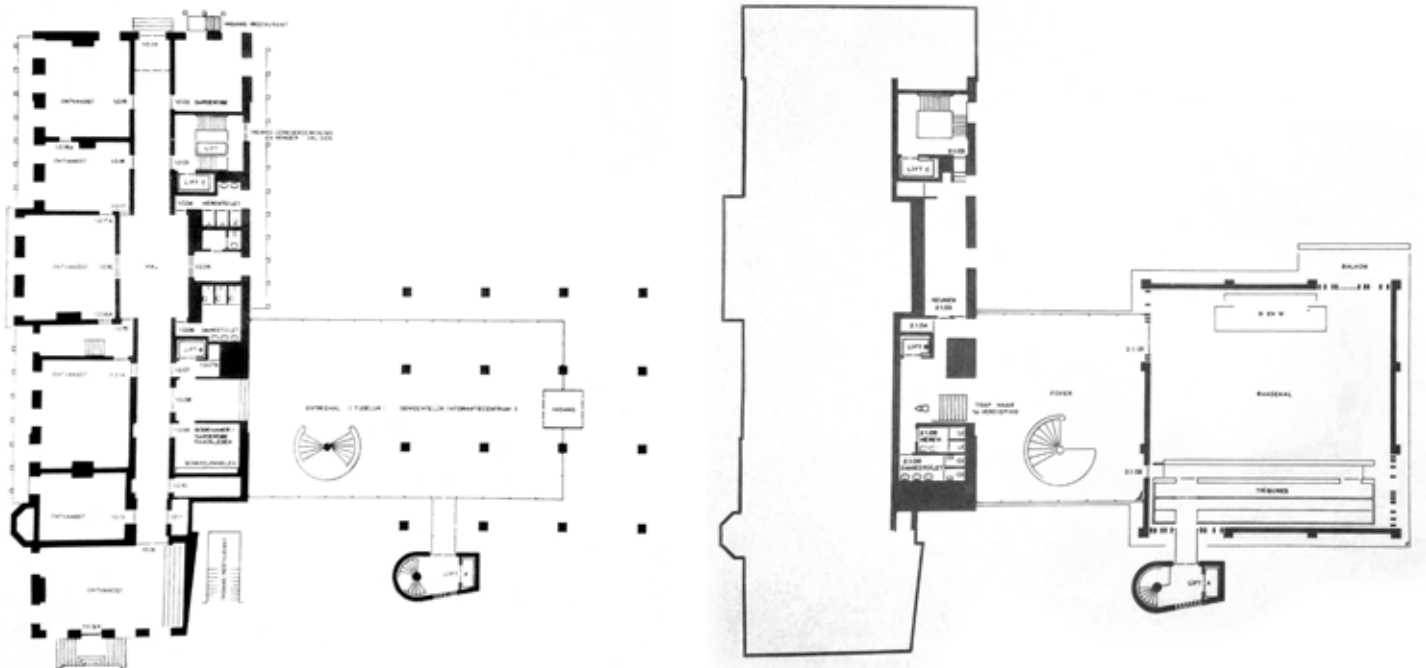
Afb. 16: Zanstra's ontwerp van de raadzaal, 1964 [Herpel 1979].

Afb. 17: Zanstra's ontwerp van de raadzaal gezien vanaf winkelcentrum Driehoekjes. Links bebouwing van het winkelcentrum in de zelfde stijl, rechts De Nederlanden. 1964 [Herpel 1979].

Afb. 18: Beganegrond en verdieping van de raadzaal, 1972 [Gemeente Den Haag 1972].

Afb. 19: (Links) Foto van Zanstra's raadsaal, 1980 [Haags Archief].

Afb. 20: (Rechts) Foto van het gemeentehuis Terneuze [Architectuurgids.org].

mentale Proviciehuys (projectduur 1963-1971) van Hugh Maaskant in 's-Hertogenbosch, dat eigenlijk midden in de stad gepland was. De uitbreiding aan het oude stadhuis van Zwolle (projectduur 1963-1975) door J.J. Konijnenburg vertoont ook licht-brutalistische kenmerken. Alhoewel de raadsaal van Zanstra een uniek ontwerp was, dat zonder twijfel gekenmerkt kan worden als een exponent van de expressionistische architectuur van de late jaren zestig, gooide het geen hoge ogen bij publiek en professionals. De combinatie van het overgedimensioneerde bouwwerk in de context van de oude stad was een ongemakkelijke schouwspel voor velen.

'Zo'n architectonische belediging moet strafbaar zijn'

Op 23 oktober 1972 vergaderde de raad, na bijna dertig jaar gebruik te hebben gemaakt van het 'provisorisch' onderkomen aan de Javastraat, voor het eerst in haar nieuwe raadsaal. Burgemeester Marijnen opende deze vergadering met een lofzang over het 'conferentiecentrum, dat de stad van de toekomst goede diensten kan bewijzen'.⁷⁵ Ook Zanstra was op deze vergadering uitgenodigd en sprak de aanwezigen toe met: 'Iedereen kan er het zijne van denken, zeggen en schrijven. Gelukkig maar, want dat betekent immers dat we in een vrij land leven.'⁷⁶ Het was Zanstra's reactie op de storm van kritiek die het gebouw te verduren kreeg op het moment dat de bouwschutting werd verwijderd. In de Haagse kranten verschenen boze brieven met namen als 'betonnen puist', 'verdwaalde schoenendoos' of 'oorlogsbunker'.⁷⁷ Ook de raadsleden, die in het begin nog enthousiast waren over al het nieuws, beklagden zich na verloop van tijd. De ruimte zou, ondanks het f 35.000 kostende plexiglas plafondornament van Zanstra's vrouw Margot, te weinig sfeer hebben.⁷⁸ B. en W. gaf de Dienst voor Schone Kunsten de opdracht 'het sfeertje wat gezellig te maken'.⁷⁹ Er werden drie zeventiende-eeuwse schilderijen uit het gemeentemuseum in de zaal opgehangen.⁸⁰

Architectuurhistoricus Wim J. van Heuvel was daarentegen positief over het ontwerp van Zanstra: 'Het witte gebouw is zijn dierbare situatie waardig en laat na jaren rommelen weer eens zien, dat we nog architectuur kunnen maken...'⁸¹ En: 'Qua schaal is het gebouwtje voortreffelijk aan de merkwaardige situatie aangepast.'⁸² Maar Van Heuvel is een van de weinige architectuurcritici die het gebouw van Zanstra een aanwinst voor de stad vond. De lokale Architect M. B. Hupkes sprak zijn bezorgdheid nog voor het gereedkomen uit:

Contrastwerking tussen het fijne metselwerk van vroeger en het beton en glas is nagestreefd. Het is echter een ruw en lomp ingrijpen in het oude stadshart van Den Haag. Architect Zanstra zegt dat de Gemeentelijke dienst zo gemakkelijk afstapte van zijn eigen ontwerp.

75. Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage 23 oktober 1972 (p. 416 e.v.).

76. Herpel 1979 (zie noot 57), p. 781.

77. Ingezonden brieven: *Haagse Courant*, 4 februari 1972, 7 februari 1972 en 23 december 1972; *Het Vaderland*, 7 januari 1972, 2 februari 1972, 3 februari 1972.

78. Redactie *Bouw*, 'Plexiglasstructuur in Den Haag', *Bouw* 31 (1976) nr. 16, pp. 283-284.

79. Herpel 1979 (zie noot 57), p. 786.

80. Namelijk 'Gezicht op 's-Gravenhage uit het zuidoosten' (1651) van Jan van Goyen, 'De Magistraat van 's-Gravenhage' (1647) van Cornelis Janssens van Ceulen en 'De officieren van het Witte Vendel' (1636) van Jan Antonisz van Ravensteyn.

81. *Cobouw* 12 januari 1972.

82. *Accent* 12 februari 1972.

83. Ingezonden brieven, *Het Vaderland* 9 juli 1972.

Afb. 22: Winkelcentrum Driehoekjes net voor oplevering. Links De Nederlanden in de steigers.

Jammer genoeg, want dit ontwerp riep het enthousiasme van velen – voor stedenbouw voelenden – op. [...] Het incidentele gedoe aan de Groenmarkt en de Driehoekjes [winkelcentrum van Zanstra] is mis...⁸³

De bekende meubelontwerper Willem H. Gipsen krijgt in *Het Vaderland* de ruimte voor een zes kolommen breed vertoog. Hij verbaast zich over het feit dat Zanstra – in zijn ogen een ‘zeer bekwaam en gewaardeerd architect’ – iets heeft neergezet ‘waar men alleen maar met schrik en verbazing naar kan kijken’.⁸⁴ Hij wijst vooral B. en W. als schuldigen aan, vanwege hun koppigheid een raadzaal op de Groenmarkt te moeten hebben, en de keuze voor een architect die niet ‘het juiste schaalgevoel voor het ontwerpen van een klein bouwwerk’ heeft:

Als hij zijn grote bouwwerken van boven afsluit met een brede betonnen band staat dat goed. Als hij dat doet op een gebouwtje als de raadzaal van tien- a twaalf meter hoogte met een betonnen plaat van plus minus één meter hoog, dan staat dat grof. Als zo’n klein bouwwerk dan [...] verbonden wordt met een stuk echt antieke architectuur, fijn geleed met telbare bakstenen, ramen met roedeverdeling, profielen en kroonlijsten, dan valt de grofheid des te sterker op.

Overigens meent Gipsen dat het gebrek aan contextbegrip een generatieprobleem is: ‘Jonge architecten houden wel rekening met de omgeving’. Ook de Haagse Criticus Gert van Zuylen was van mening dat het gebouw met weinig begrip voor de omgeving is ontworpen:

Een raadzaal – burgerzaal – voor zeshonderd mensen in het hart van een stad van een half miljoen inwoners moet kunnen. Neen, om het volume gaat het niet. Maar met de onderdelen, de maatvoering heeft het alles te maken. [...] Het is geen horribel werkstuk [...] Ik zou het in een industriegebied nog wel willen verdedigen, wanneer het daar met wat opzettelijke zwaarheid en gespierdheid zichzelf stond te verdedigen tegen het geweld van de industriemaal. In de fijnaderigheid van een stadsomgeving doet die gespierdheid zinloos aan.⁸⁵

84. Ingezonden brieven, *Het Vaderland* 30 december 1971.

85. *Haagse Courant* 23 december 1971.

Afb. 21: Foto interieur raadzaal aangekleed met schilderijen en plantenbakken [Haagse Beeldbank].

In het tijdschrift *Heemschut* beklagde men zich evenwel over de 'agressieve massaliteit' die de schoonheid van het oude raadhuis teniet zou doen.⁸⁶ Architect van Gemeentewerken Herpel weerhoudt zich van persoonlijk commentaar in zijn ruim duizend pagina's tellende publicatie over de geschiedenis van het stadhuis. Maar gezien zijn betrokkenheid zal hij er waarschijnlijk anders dan de meeste critici. Hij stelt zelf dat het bij de beoordeling van zulke uitspraken belangrijk is de betrekkelijkheid ervan in aanmerking te nemen: hooggewaardeerde bouwwerken zoals het Rijksmuseum en de Beurs van Berlage werden bij opening immers ook niet warm onthaald.⁸⁷

Interessant is natuurlijk wat Zanstra van deze kritiek vond. Voor het boek *Honderd jaar Haags bouwen* werd hij geïnterviewd over de kritiek op zijn ontwerp.⁸⁸ Op de vraag wat hij vijftien jaar na dato van zijn ontwerp vindt, antwoordt hij: 'Ik sta er nog vierkant achter! Ik zou het nu precies zo doen – in hoofdopzet dan.' Zanstra geeft te kennen dat het plan niet in zijn volledigheid is uitgevoerd, waardoor het op stedenbouwkundig terrein wat zwak is:

Tegen het gebouw [De Nederlanden van Berlage] zou een winkelcentrum met kantoren erop worden gebouwd, met arcade met soortgelijke kolommen als de raadzaal; dat gebouw staat er nu ook. Het pleintje wordt nu doorgesneden door de tram, maar er was besloten dat die er uit zou gaan en alleen over de Groenmarkt zou rijden. Ik heb de stukken er gisteren nog op na gelezen, het was mij beloofd. Tot op heden nog niet gebeurd, erg jammer. Verder had ik op de Groenmarkt en het nieuwe pleintje een nieuwe bevoering ontworpen, die zou aansluiten op de kolomstelling van de raadzaal. Die bevoering zou ook doorlopen onder de raadzaal, door die glazen hal. Ook daar is niks van terecht gekomen. Heel naar. [...] Het balkon van de raadzaal hangt er nu maar wat bij, de tram raakt het bijna. Maar dit balkon had uitzicht moeten bieden op het nieuwe pleintje. [...] Je moet de raadzaal dus zien als een onderdeel van een stedenbouwkundig plan dat helaas nooit helemaal is uitgevoerd.

Over de woedende reacties op zijn ontwerp blijft hij naar eigen zeggen gelijkmoedig:

86. W. Bernard, 'Rondom het oude raadhuis van 's-Gravenhage', *Heemschut* 50 (1973) nr. 4, pp. 77-79; G. Woudsma, 'Haags stadhuis in oude luister', *Heemschut* 52 (1975) nr. 7, pp. 140-142.

87. Herpel 1979 (zie noot 57), pp. 783-785.

88. Jean-Paul Baeten, Hildegard Blom en Leo A. van Heijningen, *Honderd jaar Haags Bouwen. Over eigenzinnige architecten, een niet-begrijpend publiek en wispelturige kranten*, Den Haag 1984, pp. 39-41.

Afb. 23: Zijaanzicht van de raadzaal, 1979 [Herpel 1979].

Tja die leken schreven over architectuur vanuit emotie, over iets dat er voor hen plotseling stond. Die emoties gaan vanzelf wel weer weg. [...] Wat ik over leken zei geldt ook wel voor deskundigen. Als het destijds aan de officiële architectuurkritiek had gelegen dan waren sanatorium Zonnestraal of de openluchtschool van Duiker – beide monumenten [...] – er nooit gekomen. Ook deskundigen moeten soms wennen.

Een raadzaal op het Spui

Door een aanzienlijke groei van de gemeentesecretarie eind jaren zeventig rees de vraag of het complex aan het Burgemeester de Monchyplein moest worden uitgebreid, en of daar eventueel ook weer representatieve functies bij moesten komen. Wolbert Th. Ellerman werd gevraagd een ontwerp te maken voor 30.000m² extra oppervlak.⁸⁹ In een raadsvoorstel uit 1981 werd echter gesteld dat de centraal gelegen raadzaal aan de Groenmarkt nog voldeed en niet zal worden opgenomen in het plan Ellerman.⁹⁰ Vijf jaar later kwam toenmalig wethouder Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing Adria Duivesteijn met het idee om een geheel nieuw stadhuis te bouwen aan het Spui, en het complex aan het Burgemeester de Monchyplein te vervangen door woningbouw.⁹¹ Het plan van Duivesteijn had overigens wel wat voeten in de aarde, zeker gezien het debacle dat zich in voorgaande jaren had voltrokken rondom de Stopera in Amsterdam.⁹² Het zou dan ook nog ruim vier jaar duren voordat er een definitief besluit werd genomen.

In eerste instantie zou de raadzaal aan de Groenmarkt gehandhaafd blijven, maar al snel werd er ook gesproken van een raadzaal in het nieuwe stadhuis. Tijdens de raadsvergadering van 6 juli 1989 werd het definitieve besluit tot bouw van het stadhuis behandeld.⁹³ Daarbij kwam ook ter sprake of er in het ontwerp van Richard Meier een raadzaal moest worden opgenomen. Hoewel er tussen verschillende partijen lang gesteggeld werd over de kosten van het gebouw en de leefbaarheid van het Spuikwartier, waren ze het over één vraagstuk pertinent eens. Tussen neus en lippen door meldden meerdere fracties dat een raadzaal in het nieuwe stadhuis de ambtelijke voorbereiding en uitvoering zal samenbrengen, dat het voor de raadsleden ‘minder vliegen’ inhoudt en het daarnaast de representativiteit van het stadhuis ten goede zou komen. Slechts enkele leden van de PvdA-fractie gaven te kennen dat ze ‘op emotionele grond’ moeite hadden de raadzaal aan de Groenmarkt te verlaten. En aldus werd besloten.

Duivesteijns opvolger Peter Noordanus stelde in 1990 voor om de raadzaal van Zanstra te slopen, en liet Theo Bosch, voorzitter van de Haagse Welstandcommissie, een onderzoek instellen naar een nieuw gebouw op deze locatie.⁹⁴ Duivesteijn, op dat moment directeur van het Rotterdamse Architectuurcentrum, was het daar niet mee eens, en ook raadslid Van de Laar (VVD) pleitte voor behoud en herbestemming.⁹⁵ In 1993 werden er serieuze onderhandelingen gevoerd met het Letterkundig Museum, maar de gemeente wilde graag de representatieve zalen van het oude stadhuis gebruiken voor trouwerijen, waarmee het Letterkundig Museum uiteindelijk niet akkoord ging.⁹⁶ D66-woordvoerder Vlaanderen stelde voor om de raadzaal toch te slopen ten behoeve van een plein, maar deze motie werd verworpen omdat dit een verlies van f 6,3 miljoen (boekwaarde) zou betekenen.⁹⁷ Nadat de poging tot herbestemming was mislukt, werd er in 1995 besloten om te peilen of de vastgoedmarkt interesse had in het

89. Van Heuvel 1986 (zie noot 56), p. 15.

90. Raadsvoorstel 381 (1981), corr.nr. 329145.

91. Adria Duivesteijn en Fred Feddes, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil*, Nijmegen 1994, pp. 13-20.

92. Duivesteijn 1994 (zie noot 91), pp. 269-274. Zie ook: Max van Rooy en Bas Roodnat, *De Stopera. Een Amsterdamse geschiedenis*, Amsterdam 1986.

93. Handelingen van de gemeenteraad van 's-Gravenhage 23 oktober 1972 (p. 384 e.v.).

94. Danny Verbaan, ‘Bosch maakt plan voor aanbouw oude stadhuis’, *Haagse Courant* 27 september 1990.

95. Redactie, ‘Duivesteijn: raadzaal Groenmarkt niet slopen’, *Haagse Courant* 16 oktober 1992.

96. Raadsvoorstel 303 (1993), corr.nr. GB9300469.

97. Redactie, ‘museum in stadhuis mits trouwzaal blijft’, *Haagse Courant* 16 september 1993.

complex. Een viertal plannen werd ingediend, variërend van gedeeltelijke tot volledige sloop. Op dat moment was er binnen het college van B. en W. nog weinig animo voor behoud: '[Dat] zou een gemiste kans zijn om dit deel van de binnenstad te verbeteren.'⁹⁸ Dit idee kwam waarschijnlijk van de gemeentelijke Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkelingen (REO), die op stedenbouwkundige gronden de voorkeur uitsprak voor sloop en nieuwbouw.⁹⁹ Het plan van projectontwikkelaar MAB (dat voortkomt uit het voormalige B. Meijer nota bene), dat uitgaat van volledige nieuwbouw door John Outram kreeg daarom de voorkeur.¹⁰⁰ Geen van de raadsleden was rouwig om de sloop. Hun enige zorg was een herhaling van zetten met de nieuwbouw: is de architectuur van Outram niet te uitbundig?¹⁰¹

Ook vanuit de bevolking en vakgroep bleef protest uit. Een uitzondering was de Haagse bouwkundige R. Kollaard, die in een brief aan de raad schreef dat hij er bewust van was dat de waardering uit deze periode nog niet groot is, 'maar de geschiedenis leert ons dat dit zal veranderen, [...] generaties na ons zullen op hun beurt weer op de bres staan voor behoud van bouwkunst, juist uit deze periode'.¹⁰² Over de gang van zaken kan hij zich hedendaags nog steeds opwinden:

*Mijn bemoeienis met de raadzaal van Zanstra kwam voort uit mijn bewondering voor het werk van dit bureau. Kort na de oorlog is er in Den Haag, met name in de "vrije sector" veel gebouwd volgens de beginselen van de Delftse School (Granpré Molière en de zijnen). Ik vond dat vreselijk en het was een verademing, toen Zanstra zijn eerste woningen bouwde aan het Monnickendamplein. Zo kon het dus ook: helder, open, overzichtelijk. [...] Wat mij steeds het meest ergerde was het gedram van bepaalde zijde: de raadzaal moest sowieso weg. (...) Achteraf [kan ik] nog kwaad worden: er moest en zou gesloopt worden. Over geen alternatief viel te praten. Zo is het althans in mijn herinnering.*¹⁰³

Conclusie

In 1997 stemde de raad in met de gedeeltelijke sloop van het winkelcentrum Driehoekjes, dat in 2001 werd gestript en uitgebouwd door MAB.¹⁰⁴ Het pand kreeg een nieuwe bakstenen gevel van architect Vera Yanovshtchinsky. Daarmee is het laatste architectonische overblijfsel van Zanstra uit de binnenstad van Den Haag verdwenen; de stad waar zijn succes vijftig jaar eerder begon. De waarde van het winkel- en kantorencomplex kan ter discussie worden gesteld, maar dat valt niet binnen het kader van dit onderzoek. De architectonische waarde van de raadzaal echter wel.

Argumentatie

Over het functioneren van het gebouw zijn geen klachten bekend, maar het is goed denkbaar dat de stookkosten van de hoge zaal en de bouwfysisch matige detaillering problematisch waren. Het feit dat de onderhandelingen met het Letterkundig Museum stuk liepen, had vooral te maken met de representatieve zalen in het oude stadhuis, die de gemeente niet af wilde geven aan het museum. Dat er uiteindelijk geen functie meer is gevonden voor het complex is vreemd, want de open indeling van het complex bood een hoge mate van flexibiliteit. Het lijkt er echter op dat de gemeente eenmaal zijn zinnen had gezet op nieuwbouw; er geen weg meer terug was. Omdat het gebouw een doorn in het oog was van de bevolking is het mogelijk dat enerzijds herbestemming bemoeilijkt werd en anderzijds weinig gedaan werd om sloop te voorkomen; politiek gezien

Afb. 24: Locatiestudie van Theo Bosch [Het Nieuwe Instituut].

Afb. 25: De Snoeptrommel van John Outram [Haagse Beeldbank].

98. Redactie Cobouw, 'College kiest voor bouwplan MAB. Voormalig Haagse raadzaal wijkt voor winkelcentrum', *Cobouw* 19 september 1995.

99. Raadvoorstel 303 (1993), corr.nr. GB9300469.

100. Raadvoorstel 401 (1995), corr.nr. 951522.

101. Handelingen van de gemeenteraad van 's-Gravenhage 25 november 1995 (p. 524 e.v.).

102. Redactie Cobouw, 'Protest tegen sloop oude raadzaal', *Cobouw* 4 september 1995.

103. Mailwisseling tussen de heer Kollaard en auteur, 9 maart 2015.

104. Commissiebrief aan raadsleden van 8 december 2000, RIS 081588.

was er in ieder geval weinig reden om de zaal te behouden.

De rol van perceptie

Een vaak geuit commentaar van professionals over de raadzaal en Zanstra in het algemeen is dat hij zich weinig aantrok van de context waarin hij werkte. Echter, een analyse van het ontwerpplan bewijst het tegendeel. De raadzaal was zwaar en lijvig, maar niet hoger of groter dan de bebouwing in de omgeving; het ontwerp was in volume respectvol naar het oude stadhuis. Men hoeft geen geoefend architectuurcriticus te zijn om te constateren dat de vierkante compositie van de raadzaal vloekte met de diagonaal gelegen Grote Halsstraat. Maar in het plan van Zanstra was hier een plein geprojecteerd, en zou het verkeer omgeleid worden over de Groenmarkt. De raadzaal maakte zo, samen met de belendende bebouwing, een fuik waarachter een meer beschut pleintje voor voetgangers was voorzien dat aansloot op het winkelcentrum Driehoekjes. Men zou kunnen stellen dat juist de vergaande afhankelijkheid van dit stedenbouwkundige concept de raadzaal de das om heeft gedaan, want het plein kwam er niet. Of het gebouw door professionals meer gewaardeerd zou worden na het complementeren van het plein blijft echter een hypothese. Bewoners waren vooral in conflict met de dissonante verschijning, zowel in vorm als materiaal. De betonarchitectuur werd, voor zover in de ingezonden brieven te lezen valt, niet erg gewaardeerd. Hoewel de perceptie van de raadzaal niet de reden was voor de sloop, zal het indirect (in de vorm van uitblijvend protest) wel invloed hebben gehad.

Cultuurhistorische waarde

De raadzaal was een zeldzaam – misschien wel het enige – exemplaar van kleinschalig brutalisme in Nederland. Zelfs in het oeuvre van Zanstra was dit een herkenbaar maar uniek werk. Gek genoeg komt het project nergens voor in de overzichtswerken van moderne Nederlandse architectuur.¹⁰⁵ Dat is opvallend, gezien de afmeting en prominente locatie. Het brutalisme heeft in Nederland nooit echt voet aan de grond gekregen, wat een reden kan zijn voor het gebrek aan publiciteit. Maar uiteraard zal de ambigue positie van Zanstra binnen de dialectische ontwikkelingen van de Nederlandse architectuur ook een rol hebben gespeeld. In het licht van de zeldzaamheid van brutalistische architectuur in Nederland mag gesteld worden dat de sloop van de Haagse raadzaal een zonde is. In het rijtje met het gemeentehuis Terneuzen, de aula van de TU Delft, gemeentehuis Ede en Hugh Maaskants Bunker in Eindhoven (toekomst onzeker), had de raadzaal niet misstaan. Langzaam maar zeker groeit de waardering voor deze zeldzame kolossen; de aula is inmiddels een rijksmonument. Wellicht had het object anno 2015 iets meer waardering ontvangen, maar de binnenstedelijke situering van het project zal een heikel punt zijn gebleven. Ook in het oeuvre van Zanstra – misschien wel de meest gesloopte architect van Nederland – heeft dit object een bijzondere betekenis. Nergens anders heeft Zanstra zich zo zuiver kunnen beroepen op het monumentale dat daadwerkelijk een vereiste was voor de representatieve functie. Zanstra zou de raadzaal waarschijnlijk hebben beschouwd als een nieuw monument, dat over 200 jaar evenveel waardering zou ontvangen als het achttiende-eeuwse stadhuis toen.

105. S. Umberto Barbieri en Leen van Duin (red.), *A hundred years of Dutch architecture 1901-2000*, Amsterdam 2003; Joseph Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 / 1990*, Rotterdam 1993; Hans van Dijk, *Gids voor moderne architectuur in Nederland*, Rotterdam 1998³ (1987); Paul Groenendijk en Pieter Volvaard, *Architectuurgids Nederland (1900-2000)*, Rotterdam 2006.

HET 'MAUPOLEUM', 1971-1994

Aan de Jodenbreestraat verrees tussen 1969 en 1971 een 180 meter lang kantoorpand, dat door de voornaamste gebruiker, de Universiteit van Amsterdam (UvA), werd omgedoopt tot het Burgemeester Tellegenhuis. Het Tellegenhuis was de eerste van vele langgerekte kantoren die langs de Jodenbreestraat en Weesperstraat waren gepland. Het bleef echter een van de weinige. Door burgerprotest werd de verbreding van de Jodenbreestraat naar een vierbaansweg tegengehouden, waarmee ook de geplande kantoorcolossen uitbleven. De sloop, 23 jaar na opening, kan verteld worden aan de hand van drie processen, die tezamen het lot van het gebouw bezegelden: de planologische politiek van de stad Amsterdam, de groeiende weerzin van de bevolking tegen deze plannen en het huisvestingsbeleid van de UvA.

Afb. 26: Situatie [Mapbox/auteur].

De gemeente en het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam

Het Amsterdam van eind negentiende eeuw kampte met een dringend ruimtegebrek en aan het begin van de twintigste eeuw was de stad letterlijk volgebouwd.¹⁰⁶ De randgemeenten maakten gretig gebruik van deze situatie door grote wijken aan de grenzen te plannen die parasiteerden op de stadsdynamiek. Een hoogst ongelukkige situatie voor Amsterdam, dat ingebouwd werd door verschillende uitbreidingswijken zonder enige samenhang. Er werd geen rekening gehouden met doorgaande verbindingen of eventuele uitbreidingen in de toekomst. Daarnaast kampte de hoofdstad ook nog met de nodige interne problemen zoals de slechte bereikbaarheid van bedrijven in de stad, de verder uitbreidende haven en de verkeersproblemen die de vroege cityvorming met zich meebracht. Na de grote annexatie van 1921 had Amsterdam dan ook een volledig nieuw en allesomvattend uitbreidingsplan nodig. Het resultaat was het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP), gestoeld op de nieuwste wetenschappelijke inzichten van die tijd en vorm gegeven door Cornelis van Eesteren (1897-1988).¹⁰⁷

Na de Tweede Wereldoorlog bleken de prognoses voor de variabelen in het wetenschappelijke model van het AUP betreffende bevolkingsgroei, woonruimte werkgelegenheid en verkeer al weer achterhaald.¹⁰⁸ Als reactie op het chronische ruimtegebrek werd het lobbenconcept ontwikkeld, waarmee onder andere Amsterdam-Zuid en -Zuidoost vorm kregen. Het concentrische Amsterdam met een straal van twee kilometer werd zodoende een gelede stad met afstanden tot vijftien kilometer van het centrum. Deze uitbreidingen zouden de verkeersdruk op de binnenstad verergeren, wat in navolging van de citygedachte nog steeds werd gezien als economisch centrum. De gemeente stond voor het dilemma tussen stadsschoon en verkeersafwikkeling en koos uiteindelijk voor het ontzien van de oude binnenstad en voor verbetering van de bestaande toegangswegen in de – vaak in slechte staat verkerende – negentiende-eeuwse ring en de rand van de binnenstad.¹⁰⁹ Vanuit Zuidoost moest het Centraal Station bereikbaar worden door middel van een metrolijn en een vierbaansweg over de te verbreden Jodenbreestraat en Weesperstraat. De kaalslag ter plaatse van deze verbredingen werd ingevuld met grote kantoorgebouwen voor de dienstensector en de universiteit; de voormalige bewoners werden ondergebracht in de buitenwijken. De zuidelijke toegangsweg tot de binnenstad zou een statige, langgerekte zakelijke allee worden. Althans, dat was het plan.

106. Vincent van Rossem, 'Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam', in: Allard Jolles, Erik Klusman en Ben Teunissen (red.), *Stadplannen Amsterdam. Toekomstvisie op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad 1928-2003*, Rotterdam 2003, p. 49.

107. Voor meer over AUP zie: Hartman et al (red.) *Algemeen uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar. 1935-1985*, Amsterdam 1985; Vincent van Rossem, *Cornelis van Eesteren. Architect, Urbanist. Deel II. Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam 1993.

108. Erik Klusman en Ben Teunissen, 'Het AUP 1935 en twee herzieningen 1958 en 1965', Jolles 2003 (zie noot 106), pp. 69-74.

109. Erik Klusman en Ben Teunissen, 'De binnenstadsnota's 1955 en 1968', in: Jolles 2003 (zie noot 105), pp. 109-111; C.J.M. Schuyt en Ed taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2011, p. 182.

Afb. 27: structuurbeeld van de binnenstad van Amsterdam, 1968. Langs de kaalgeslagen Weesperstraat zijn kantoren en universiteitsgebouwen gepland, [Jolles 2003].

Boze burgers en de Nieuwmarktbeving

De Nieuwmarktbuurt en de Jodenbuurt zouden door deze infrastructurele plannen het zwaarst getroffen worden. Dat werd echter niet als problematisch gezien: veel woningen waren eigendom van gedeporteerde Joden en grotendeels geplunderd en gesloopt voor brandhout.¹¹⁰ Daarnaast was de overige woningvoorraad van slechte kwaliteit en wees de gemeente op het 'onbevredigende straatbeeld, de slechte verkaveling en het oneconomische gebruik van de grond'.¹¹¹ Reeds in 1965 werd begonnen met de onteigening, ontruiming en herhuisvesting, maar de concretisering van de plannen verliep traag en de woningen bleven lange tijd leeg staan.¹¹² In 1968 stelde de gemeente een aantal woningen ter beschikking voor culturele functies, maar al snel zouden de overige woningen in de Nieuwmarktbuurt gekraakt worden. Deze krakers vormden de spil van een tegenbeweging die begin jaren zeventig opkomt tegen de metro- en autowegplannen. In de Jodenbuurt kwam het protest vooral van kleine ondernemers die klaagden over de schrale schadevergoeding die ze voor de sloop van hun panden zouden krijgen.¹¹³ Ook raadslid Geurt Brinkgreve en de Bond Heemschut uitten hun kritiek op de saneringsplannen. Tevergeefs, want met de IJtunnel in aanbouw en de goedkeuring van de metro was de 'voortuitgang' niet meer te stoppen.

Tegen 1970 werden Aldo van Eyck en zijn leerlingen Herman Hertzberger en Dick Apron door B. en W. – op aandringen van buurtbewoners – gevraagd drie verschillende ontwerpen te maken voor de wederopbouw van de Nieuwmarktbuurt. Erg gelukkig werden ze niet van de opdracht; de metro en snelweg waren onbetwistbaar.¹¹⁴ In het plan van Hertzberger (en Boudewijn Delmee) werd de autoweg verhoogd, om op z'n minst de stad op straatniveau terug te geven aan de voetgangers.¹¹⁵ Ook stelden ze tevergeefs nog een omlegging van de metro voor. Een jaar later trokken de jonge architecten zich terug vanwege de onwrikbaarheid van het college, en schaarden ze zich achter de tegenbeweging.¹¹⁶ Deze tegenbeweging, die zich organiseerde onder de naam Aktiegroep Nieuwmarkt, was goed gestructureerd en werd gekenmerkt door een sterk anarchistische en antikapitalistische filosofie:

110. Daniëlle de Loches Rambonet, *De Nieuwmarktbuurt. Veranderingen van een Amsterdamse buurt*, Amsterdam 1995, p. 17.

111. Citaat Nota Binnenstad 1955 uit: Geurt Brinkgreve, Wiek Röling en Max Rooy, *Amsterdam verdient beter*, Bussem 1997, p. 14.

112. Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters, en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992, p. 113.

113. Haro Hielkema, 'Requiem voor het Maupoleum', *Ons Amsterdam* 46 (1994) nr. 11, p. 262.

114. Herman de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam 2010, pp. 244-245.

115. Herman Hertzberger en Boudewijn Delmee, *Voorstel tot het herzien van het wederopbouwplan Nieuwmarkt*, Amsterdam 1970, pp. 1-3.

116. Francis Strauven, *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994, p. 563.

*Wij zijn tegen autoritaire plannenmakers, die over de hoofden van betrokkenen heen een wijk platwalsen. Die buurtbewoners naar een wijk als de Bijlmer laten verhuizen. Die grond uit woonbuurten voor een spotprijs verkopen aan projectontwikkelaars, die er dure kantoren neerzetten.*¹¹⁷

De projectontwikkelaar en zijn ontwerp

Een van die projectontwikkelaars was de *selfmade* vastgoedmagnaat Maup Caransa (1916-2009). De geboren en getogen Amsterdammer van Joodse komaf, bezat veel vastgoed in de stad en nam ook de ontwikkeling en exploitatie van de strook 'gesaneerde' grond aan de Jodenbreestraat op zich.¹¹⁸ Veel panden in de buurt waren van Joodse textielhandelaren, die daar al sinds mensenheugenis waren gehuisvest.¹¹⁹ Deze textielgrossiers wilden niet verhuizen en als oplossing werd door de gemeente aangeboden ze onder te brengen in één groot verzamelgebouw in het nieuwbouwcomplex van Caransa. Piet Zanstra werd eind jaren zestig aan het werk gezet en kreeg van de dienst Stadsontwikkeling de rooilijn aangeleverd met de opmerking dat het om een gebouw van 180 meter breedte ging, voor textielhandelaren en kantoren. Zanstra was uiteraard te spreken over de opdracht: 'Wat een geweldig groot gebouw en een brede straat, wel een meter of 40'.¹²⁰ Het project kreeg de voorlopige naam 'Caransagebouw'.¹²¹

Hoe Zanstra precies betrokken is geraakt bij het project is onduidelijk. Het kan zijn dat Caransa en Zanstra elkaar kenden gezien hun gedeelde woonplaats en werkveld. Dat de twee goed zaken konden doen, blijkt in ieder geval uit twee opdrachten die Zanstra voor het vastgoedbedrijf van Caransa uitwerkte: het hotel Caransa (oplevering 1970) aan het Rembrandtplein en het nooit uitgevoerde universiteitsverzamelgebouw voor de Letteren faculteiten (1974) in de Valkenburgerstraat.¹²² Het is overigens ook mogelijk dat Zanstra is aangedragen door het Philips Pensioenfonds (PPF), de eindbelegger in het Caransagebouw. Voor Philips maakte hij eerder al een ontwerp voor het Duphar kantoor in Buitenveldert (opgeleverd 1968) en voor het PPF een viertal flats aan de Europaboulevard in Amsterdam (opgeleverd 1967), gevolgd door een winkelcentrum met flats en kantoren aan het De Savornin Lohmanplein in Den Haag (opgeleverd 1969-1970).

Zoals gevraagd ontwierp Zanstra winkelruimtes voor de textielgrossiers op de begane grond en vier bouwlagen met kantoren erboven. Onder het gebouw kwam een parkeer­kelder voor 150 auto's. Het gebouw heeft een constructieve stramienmaat van circa 7x7 meter met vierkante betonnen kolommen, waardoor de vloeren vrij indeelbaar waren. Aan de voorzijde van het gebouw (Jodenbreestraat) was een verhoogde arcade gemaakt die werd verlicht door de grote glazen puien van de winkels. Aan de achterzijde liep een 'expeditiestraat' met een blinde gevel op de begane grond. De kantoren erboven waren bereikbaar via een viertal trappenhuisen met lift. De bovenverdiepingen hadden een niet-constructieve schil van speciaal ontwikkelde aluminium kozijnen met dubbel glas tegen het verkeerslawaaï van de toekomstige vierbaansweg. Om dezelfde geluidstechnische redenen waren er geen openslaande vensters opgenomen. Voor deze niet-constructieve gevel stond een strak raster van prefab beton, dat dienst kon doen als zonwering, maar vooral bedoeld was als esthetisch element. De bovenste bouwlaag lag een aantal meters terug van de gevel met daaraan acht in hoogte toenemende volumes die aansluiten op het betonnen raster. Opvallend is dat Zanstra in dezelfde periode in Leeuwarden een sterk vergelijkbaar gebouw opleverde voor het Landbouwcentrum,

Afb. 28: Plan van Van Eyck voor de nieuwmarktbuurt. Rechts van het midden het Burgemeester Tellegenhuis, 1970 [Plan 11 (1970)].

Afb. 29: Maup Caransa, 1977 [Wikimedia.com].

117. Citaat van Luud Schim­melpennink in een interview met *De Nieuwe Linie* 19 maart 1975, in: Mamadouh 1992 (zie noot 112), pp. 128.

118. Corrie Verkerk, 'Ten slotte Maup Caransa 1916-2009', *Het Parool* 8 augustus 2009.

119. Hielkema 1994 (zie noot 113), p. 262.

120. Ibidem.

121. In verschillende archief­stukken van de UvA wordt voor intrek gesproken over het 'Caransagebouw', Stadsarchief Amsterdam (SA) toegangsnr. 30144, inventarisnr. 13 en 141A.

122. Mens 2004 (zie noot 34), p. 201 e.v. (werkenlijst).

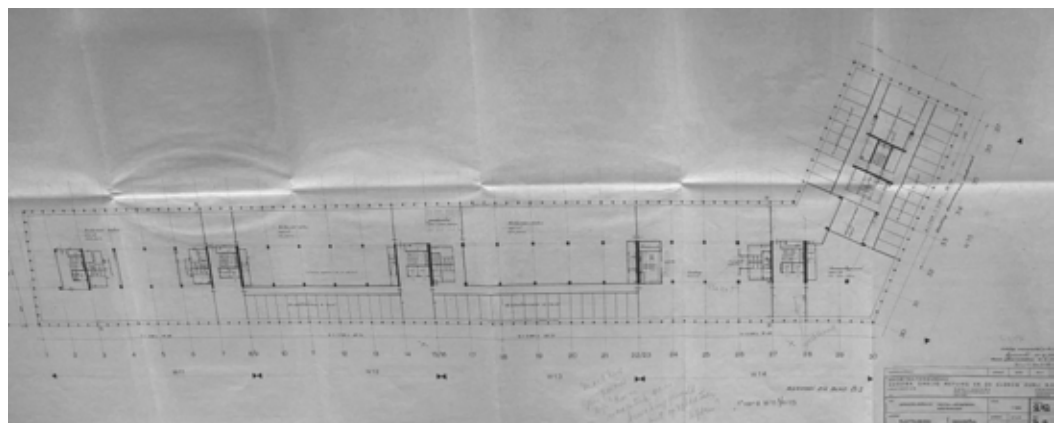
Afb. 30: Foto van het Tellegenhuis voor oplevering, 1971 [Nationaal Archief].

Afb. 31: Foto van het Tellegenhuis met op de voorgrond de bouw van de metrocaissons, z.d. [Beeldbank amsterdam].

Afb. 32: Bestektekening van de eerste verdieping [Foto auteur].

maar met een subtielere schaal. Het lijkt er op dat hij hier gebruik maakte van dezelfde prefab gevelelementen en aluminium puin. De verdiepingshoogte van de kantoren was circa 2,5 meter.

Het ontwerp werd in maart 1967 door de Schoonheidscommissie goed ontvangen, en zonder aanpassingen goedgekeurd. Alleen commissielid Dudok van Heel vroeg zich af 'of deze toch moderne architectuur niet zal detoneren met de omringende monumentale bebouwing'.¹²³ Op 20 maart 1969 sloeg burgemeester Samkalden de eerste paal in de aanwezigheid van een enkele demonstrant en een aantal prominenten van de UvA.

De universiteit en haar huisvestingsbeleid

De uitnodiging aan de UvA was gestuurd door Caransa N.V. omdat zij de huurder was geworden van het kantoorgedeelte, waar onder andere de departementen planologie en economie zouden worden gehuisvest. Dit kwam voort uit het Driekernenplan dat in 1955 was vastgesteld door de gemeente Amsterdam (UvA was tot 1951 een gemeente-universiteit en werkte daarna nauw samen) en in 1967 door de dienst Publieke Werken werd uitgewerkt.¹²⁴ In het plan zouden drie campussen worden ontwikkeld op respectievelijk het BG-terrein, Roeterseiland en Uilenburg. De nieuwbouwprojecten op deze locaties werden vervolgens gebouwd en aan de UvA verhuurd door projectontwikkelaars. Dit huurpandensysteem werd nog tot 1973 voortgezet.¹²⁵ Zodoende was in 1968 reeds besloten het Caransagebouw te huren, dat onderdeel moest worden van de Uilenburgcampus met universiteitsgebouwen tot aan de IJtunnel.¹²⁶ Een opvallende keuze, omdat een kantoorgebouw allerm minst geschikt is om collegezalen in te verwerken. De plattegrond die voor de UvA opgesteld werd, oogt pijnlijk rationeel: repeterende lange smalle gangen met rijen van tientallen hokjes en lokaaltjes. Het Caransagebouw werd in 1973 door de UvA omgedoopt tot Burgemeester Tellegenhuis. De voormalig burgervader Jan W. C. van Tellegen was van 1915 tot 1921 President-Curator van de Amsterdamse universiteit.¹²⁷ In de naamgeving schuilt overigens een bittere ironie, omdat de ingenieur Tellegen zich in zijn bestuursjaren juist enorm heeft ingezet voor volkshuisvesting.

Verderop in de Valkenburgstraat gingen Caransa en Zanstra aan de slag met het de ontwikkeling van het 'derde huurpand' (eerste huurpand was de 'Doodkist' aan de Weesperstraat, tweede het Burgemeester Tellegenhuis) voor de Faculteit der Letteren, maar stuitten met de daarvoor geplande sloop van 119 woningen al vrij snel op protest van omwonenden, studenten en hoogleraren. De universiteit werd als een allesverslindend monster gezien, waarvan werd gevreesd dat het heel Uilenburg zou annexeren, terwijl het centrum meer en meer onbewoonbaar werd.¹²⁸ Het dispuut liep hoog op en kwam uiteindelijk bij de Kroon terecht. Later zien gemeente en Universiteit geheel af van de

Afb. 33: Het drie kernenplan; campus Uilenburg en het Burgemeester Tellegenhuis in het midden [Schuiling 2009].

123. Hielkema 1994 (zie noot 113), p. 263.

124. De twee andere locaties waren het BG-terrein en Roeterseiland: Dick Schuiling, 'Compacte clusteruniversiteit 1950-2010', *Rooilijn* 42 (2009) nr. 4, pp. 238-240.

125. Studiecommissie PvdA afd. Binnenstad Amsterdam, *De campusplannen van de UvA en de binnenstad*, Amsterdam 2011, pp. 4-5.

126. Verslaggever Amsterdam, 'Textielcentrum in Hoofdstad', *Trouw* 15 augustus 1968.

127. Thomas J. Delfgaauw, 'Toespraak gehouden ter gelegenheid van de officiële opening van het Burgemeester Tellegenhuis op 13 april 1973', *Amstelodamus* 61 (1974) nr. 3, pp. 68-69.

128. Wolter Bos en Jan de Vries, 'Hoe de Nieuwmarkt-buurt de Amsterdamse gemeenteraad op de huid zit', *De Groene Amsterdammer* 19 september 1972; Verslaggever Amsterdam, 'Verzet uitbreiding universiteit', *De Tijd* 22 september 1972.

Afb. 34: (Links) foto van voormalig collegezaal, 1994 [Beeldbank Amsterdam].

Afb. 35: (Rechts) foto van een van de gangen, 1994 [Beeldbank Amsterdam].

plannen.¹²⁹ Naast de sloop van woonhuizen was er ook commentaar op het duo Caransa en Zanstra: 'Als je weet dat het derde huurpand bijna twee maal zo groot wordt als het tweede aan de Jodenbreestraat en de architect dezelfde is, kun je wel op de vingers aftellen wat voor gebouw het zal zijn'; het Tellegenhuis was namelijk alles behalve geliefd...¹³⁰

Artefact van een vervlogen ideaal

De hele situatie rondom de Nieuwmarktbuurt en Jodenbuurt begon uiterst precair te worden voor de 180 meter lange universiteitskolos. In de eerste plaats was er de beleidsomslag bij het college van bestuur van de UvA, die zich na het derde huurpand-debacle meer ging richten op deconcentratie met het Zeven-kernen-plan.¹³¹ De grote vierbaansweg naar het Centraal Station werd dankzij de Actiegroep Nieuwmarkt effectief tegengewerkt en was vanaf 1977 officieel van de baan. Verdere kantoorbouw in de Jodenbreestraat, zoals het plan Grand Vista in 1978, werd door de nieuwe gemeenteraad afgewezen.¹³² Vanaf dat moment lijkt de cityvorming gedachte definitief te zijn verdwenen in de planologie van de gemeente.

Toen de rust in de Nieuwmarktbuurt wederkeerde, bleef het Burgemeester Tellegenhuis, dat inmiddels honend 'Maupoleum' werd genoemd, zielsalleen over, als een artefact van een vervlogen modernistisch stadsideaal. In raadsverslagen werd nog vaak over het Maupoleum gesproken, maar vooral in de context van hoe het niet moest. In de kranten werd het Maupoleum weggezet als het gebouw dat door iedere Amsterdammer gehaat werd. In een enquête van het Parool in 1987 werd het Maupoleum als lelijkste gebouw van Amsterdam verkozen.¹³³ Ook in een onderzoek van socioloog Derk de Jonge, waarbij hij honderd toevallige passanten enquêteerde over de architectuur van het gebouw, bleek de waardering bijzonder laag. 58 procent van de ondervraagden is negatief over de uitstraling van het gebouw, en 22 procent zelfs zeer negatief, waarbij de meest genoemde klacht was dat het niet in de omgeving paste.¹³⁴ Met een gemiddeld cijfer van 3,2/10 is het daarmee ook het minst gewaardeerde gebouw van zijn onderzoek. In het boek *Lelijk gebouw Nederland* krijgt het Maupoleum een prominent plek en wordt het 'het grafschrift van het Nieuwe Bouwen' genoemd.¹³⁵ In 1979 deed architect Dik Tuijnman nog een poging om het Maupoleum weg te werken achter een rij hoge sociale woningbouwblokken op de grond waar ooit de vierbaansweg had moeten komen.¹³⁶

Een van de weinigen die publiekelijk zijn lof uitsprak over het gebouw was *enfant terrible* van de Nederlandse architectuur Carel Weeber. Het Maupoleum had volgens hem goede verhoudingen en een mooie kleur.¹³⁷ Het onderzoek van De Jonge zou volgens

129. Verslaggever Amsterdam, 'Universiteit moet uitzien naar lege kantoorpanden', *De Tijd* 7 augustus 1997; Redactie, 'Universiteitsplannen Uilenburg van de baan', *NRC Handelsblad* 24 november 1972.

130. Ton Rombout, 'Universiteit wil nieuwbouw aan de Valkenburgstraat er doordrukken', *Folia civitatis* 17 juni 1972.

131. Schuiling 2009 (zie noot 124), p. 241.

132. De Loches Rambonnet 1995 (zie noot 110), p. 21; Verslaggever Amsterdam, 'Raad tegen plan Grand Vista', *Parool* 19 oktober 1978.

133. Derk de Jonge, *Op verkenning in de betonwoestijn*, Delft 1993, pp. 132-135.

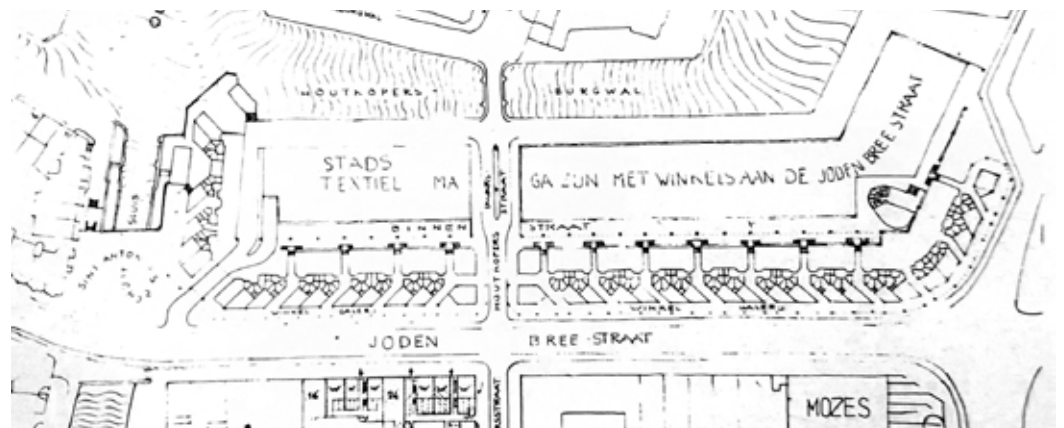
134. Ibidem.

135. Jaap Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag 1991, p. 66.

136. Ruud Brouwers en Dik Tuijnman, 'Wederopbouwplan voor Jodenbreestraat en Waterlooplein', *Wonen TA/BK* 7 (1979) nr. 14, pp. 2-3.

137. Sandra Küpfer, 'Carel Weeber: smaak publiek over architectuur onderontwikkeld', *NRC Handelsblad* 2 februari 1994.

Afb. 36: Plan voor woningbouw voor het Maupoleum, 1979 [Brouwers 1979].

Afb. 37: (Links) foto de achterzijde van het gebouw, 1994 [Beeldbank Amsterdam].

Afb. 38: (Rechts) foto van de arcade aan de Jodenbreestraat, 1994 [Beeldbank Amsterdam].

Weeber weinig zeggen over de kwaliteit van het gebouw: 'Dat zijn dezelfde mensen die bij een Mondriaan zeggen: dat kan mijn zusje ook. Een leek kan architectuur niet beoordelen. Hij is niet getraind, hij weet niet wat hij moet zien'. Uit onverwachte hoek kreeg het Maupoleum ook bijval van restauratiearchitect Herman Knijptijzer, die in het blad *Heemschut* te kennen gaf de 'harmonie van het contrast' en het horizontalisme wel te kunnen waarderen.¹³⁸

Op veel meer bijval kon het gebouw echter niet rekenen. Het Maupoleum stond voor alles wat fout was aan moderne stadsontwikkeling, en werd ook als zodanig beschouwd en gehaat. 'Het was een kleine schande' vond een voormalig medewerker 'dat wij als planologen in zo'n mislukt gebouw zaten'.¹³⁹ Het monstrueuze gebouw werd bij oplevering volledig genegeerd door architectuurcritici. Maar naast de planologische en esthetische tekortkomingen speelden er ook functionele problemen met het pand. Om te beginnen waren daar de textielhandelaren die met z'n zestienen naast elkaar zaten. Wie niet voor textiel kwam had in de arcade niks te zoeken. Daarnaast liepen voor velen de zaken slecht: 'Ik zit hier nu al veertien dagen, maar ik heb nog geen klant gezien'.¹⁴⁰ sommige handelaren vonden de grote puien maar lastig en plakten ze af, waardoor de arcade een grimmigere sfeer kreeg.¹⁴¹ Daarnaast waren er nog de geruchten van de torenhoge huren die Caransa rekende, waardoor naar verloop van tijd de ene na de andere handelaar failliet ging of vertrok. Met het vertrek van de handelaren werd de arcade een hang- en gebruiksplek voor junks met bijbehorende overlast. In 1990 klaagde een universiteitsmedewerkster over de storende hoeveelheid menselijke uitwerpselen in de arcade.¹⁴² Maar ook binnen in het gebouw zwermde drugsgebruikers rond:

*De trappen werden het domein van junks. [...] Absoluut rampzalig. Hoe vaak ik de reinigingspolitie niet over de vloer had! [...] Het gebouw was niet te bewaken. We haalden de spuitjes uit de toiletten.*¹⁴³

Ook de parkeergarage was voor de Beheersraad een kopzorg wat betreft veiligheid.¹⁴⁴ Om de situatie beheersbaar te maken werden een aantal ingangen dichtgespoten met schuim.

Boven in het gebouw waren de problemen eveneens aanzienlijk. Het meest werd er nog geklaagd over de klimaatinstallatie, die niet was uitgerust om een collegezaal van honderden studenten van verse lucht te voorzien. De temperatuur kon op een dag schommelen tussen de 18 en 26 graden Celsius zonder dat er een raam open kon.¹⁴⁵ Maar ook gebrekkige sanitaire voorzieningen, de grauwe uitstraling, gebrek aan mo-

138. Herman Knijptijzer, 'De harmonie van het contrast', *Heemschut* 67 (1990) nr. 5, p. 36.

139. Redactie, 'Gesloopt? Het Maupoleum heeft een kwastje nodig', *NRC Handelsblad* 17 juni 1993.

140. Verslaggever Amsterdam, 'Grossiers gevestigd in het Maupoleum', *De Tijd* 9 februari 1972.

141. Hielkema 1994 (zie noot 113), p. 263.

142. Medewerker van de UvA beklagt zich in een brief (19 januari 1990) aan de Beheersraad over de toestand. SA toegangsnr. 30144, inventarisnr. 142.

143. Beheerder Pelle Mug in Hielkema 1994 (zie noot 113), p. 264.

144. Onderwerp in bijna iedere vergadering van de Beheersraad. SA toegangsnr. 30144, inventarisnr. 141A en 142.

145. Ingekomen brief Beheersraad 4 februari 1975. SA toegangsnr. 30144, inventarisnr. 141A.

gelijkheid voor zonwering, de ellenlange gangen, de ultra rationele indeling en de dreigende sfeer waren een probleem:

*Het was een slecht, kloosterachtig en veel te pompeus gebouw. Van buiten lelijk, van binnen smerig en ziekmakend. Er kon geen raam open en de airconditioning werkte voor geen meter. Collega's in hetzelfde gebouw zag je soms in veertien dagen niet. De sfeer was er heel dreigend.*¹⁴⁶

'Het Maupoleum stond op een verkeerde plek'

Al in 1973 had de UvA besloten om te stoppen met de huurconstructie en dus het huurcontract voor het Maupoleum niet te verlengen. Op 1 april 1992 kwam het gebouw leeg te staan en werd het tijdelijk bewoond door antikraak. In een stedenbouwkundig historisch onderzoek van Dienst Ruimtelijke Ordening (DRO) werd het gebouw als 'ongenaakbare vesting' beschouwd, dat het achterliggende Uilenburg tot een besloten buurt maakt.¹⁴⁷ Het Maupoleum werd gezien als de spil van de stedenbouwkundige problemen in het gebied. DRO kwam samen met Atelier PRO met een schetsontwerp voor het Mr. Visserplein dat ook aanleiding gaf voor verdere aanpassingen rondom het Maupoleum.¹⁴⁸ De Hogeschool voor de Kunsten Amsterdam (HKA) had inmiddels haar oog op het gebied laten vallen en nodigde Wiel Arets, Teun Koolhaas en Koen van Velzen uit om de herontwikkeling van het Mr. Visserplein en het Maupoleum verder vorm te geven. Het winnende ontwerp van Arets omvatte vijf hoge torens te midden van het plein en een groot volume ter plaatsen van het Maupoleum dat het nodige commentaar opleverde.¹⁴⁹ Dit project kwam niet tot uitvoering en een jaar later werd door het PPF en HKA onderzocht of het Maupoleum niet gedeeltelijk zou kunnen worden gesloopt en herstemd: 'Totale sloop wordt als te kostbaar gezien'.¹⁵⁰ Het Maupoleum zou in drie blokken worden opgedeeld waardoor het minder massaal oogt.

Afb. 39: (Links) afbeelding uit *De Volkskrant* voor plannen rondom het Mr. Visserplein, 1991 [Van den Berg 1991].

Afb. 40: (Rechts) Plan van Wiel Arets uit het *Parool*, 1990 [Vermij 1990].

146. Citaat van beheerder Pelle Mug in Hielkema 1994 (zie noot 113), p. 263.

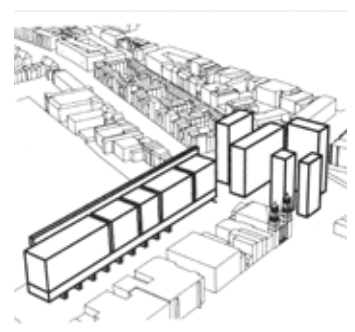
147. DRO Amsterdam (Allard Jolles en Jaap Evert Abrahamse), *Stedenbouwkundig historisch onderzoek. Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg*, Amsterdam 1991, p. 61.

148. DRO 1991 (zie noot 147), p. 71.

149. Hendrik Battjes, 'Het Mr. Visserplein. Een gat in de stad', *Binnenstad* 230 (2008), online <<http://www.amsterdamse-binnenstad.nl/binnenstad/230/mr-visserplein.html>> (15 april 2015); Peter Vermij, 'Nieuw gebouw voor alle kunsten', *Parool* 22 november 1990; Redactie, 'Hogeschool wil vijf torens op plaats van Maupoleum', *NRC Handelsblad* 24 november 1990.

150. Peter van den Berg, 'Waterloopleinbuurt krijgt nieuw aanzien na demping verkeersput', *De Volkskrant* 6 december 1991.

151. Emailwisseling tussen Auteur en Sipke Gorter, 6 maart 2015.

Uiteindelijk werd het Maupoleum toch niet geschikt bevonden door de HKA en andere huurders waren niet geïnteresseerd. Belegger bij het PPF Sipke Gorter verklaart dat onder andere de geringe verdiepingshoogte een rol speelde. Daarnaast waren de installaties ondermaats voor de functie als schoolgebouw. Dergelijke aanpassingen kosten veel geld:

*Een belegger beoordeelt een pand in de kern vanuit de ratio investering versus opbrengsten. Zolang deze ratio interessant is voor een belegger zal hij het betreffende pand zolang mogelijk trachten te exploiteren. [...] Slopen op zich is relatief niet eens erg duur en ook de kosten van een casco ten opzichte van de rest aan bouwkosten zoals nieuwe gevels, af- en inbouw en nieuwe installaties zijn relatief beperkt. [...] zeker wanneer je daarbij efficiënter en ook hoger (meer m2) kunt bouwen.*¹⁵¹

Op 16 juni 1993 stemde de gemeente in met de sloop van het Maupoleum (behalve de parkeerkelder) en een nieuwbouw van Teun Koolhaas. De ‘Monumentencommissie’ heeft nog getracht een lans te breken voor behoud, vanwege de bijzondere gevel en als exponent van de jaren zestig architectuur, maar blijkbaar met weinig succes.¹⁵² ‘heel onplezierig’, zei Zanstra; ‘eindelijk’ glunderde buurtbewoner Auke Bijlsma.¹⁵³ Zanstra bleef achter zijn ontwerp staan en stelde dat hij en veel mede-architecten het ontwerp wel waardeerden. ‘Het heeft misschien een kwastje nodig’.¹⁵⁴ Bewust of onbewust van Zanstra’s opmerking luidde wethouder Duco Stadig op 25 mei 1994 de sloop officieel in door een ‘sloopkogel’ gevuld met witte verf tegen de gevel uiteen te laten spatten.¹⁵⁵ Tijdens de toespraak werd er met hoongelach gereageerd op de lovende beoordeling van de toenmalige Schoonheidscommissie die voor de aanwezigen werd voorgelezen.

Na de sloop verdedigt Zanstra zijn ontwerp in een interview met Bernard Hulsman:

*Ik vind het natuurlijk vervelend dat het is afgebroken. Net als alle andere architecten die me er hun mening over gaven, vond ik het een mooi gebouw [...]. Maar bij het grote publiek zat het gebouw nu eenmaal in het verdomhoekje. [...] Bovendien is het Maupoleum nooit gebruikt voor het doel waarvoor het was gebouwd. Het had beneden een mooie arcade, bedoeld voor een serie winkels. Maar er werden groothandels in stoffen gevestigd die voor het winkelend publiek helemaal niet interessant waren. De kantoren boven de arcade werden vrijwel onmiddellijk in gebruik genomen als universiteit en het is niet prettig om college te krijgen in ruimtes die als kantoor zijn ontworpen. Het Maupoleum stond op de verkeerde plek en werd verkeerd gebruikt. Dat is wel erg frustrerend voor een architect.*¹⁵⁶

Conclusie

Het is nu moeilijk na te gaan hoe het ontwerpproces zich precies heeft voltrokken en in hoeverre Zanstra zijn ontwerp mocht aanpassen van zijn opdrachtgevers, maar het was voor de bouw al lang en breed bekend dat de UvA de huurder werd. Ook wat betreft de textielhandelaren was Zanstra al ruim van tevoren ingelicht. Het is overigens niet ondenkbaar dat Caransa en het FPP het ontwerp ongewijzigd lieten, zodat ze na het vertrek van de UvA het weer als kantoor zouden kunnen verhuren. Ironisch genoeg werd het daardoor juist onverhuurbaar.

Argumentatie

Het Maupoleum was onderdeel van een vastgoedportefeuille waarin gebouwen beoordeeld worden in cijfers en balansen. De motieven voor de sloop van de toenmalig eigenaar PPF waren puur economisch. Helaas voor het Maupoleum bood het weinig soelaas aan alternatieve functies; de verdiepingen waren te laag naar wens van de HKA en de investeringskosten om de klimaatinstallatie en gevels te vernieuwen waren minder rendabel dan nieuwbouw met meer vloeroppervlak. Dat de gemeente geen problemen had met de sloop en een nog grotere nieuwbouw was niet verwonderlijk, omdat de omgeving van het Maupoleum al jaren veel onheil aantrok. De sloop van het Maupoleum als vastgoedobject is in dit opzicht vrij logisch en verdedigbaar.

De rol van perceptie

Ook omwonende zagen het Maupoleum liever verdwijnen. Enerzijds had dit te maken met de omvang en de materialisering van het gebouw, vergelijkbaar met de raadzaal,

Afb. 41: Sloopkogel met verf spat uiteen op de gevel, 1994 [NRC Handelsblad (25 mei 1994)].

152. Wat of wie bedoeld wordt met ‘monumentnecommissie’ blijft onduidelijk: Karina Benaard en Hilde Remøy, ‘Belevingswaarde’ in: Theo van der Voordt (red.), *Herbestemming van kantoorgebouwen. Thema’s, actoren, instrumenten en projecten*, Rotterdam 2007, p. 234.

153. Redactie, ‘Gesloopt? Het Maupoleum heeft een kwastje nodig’, *NRC Handelsblad* 17 juni 1993.

154. *Ibidem*.

155. Redactie, ‘Kort bericht’, *NRC Handelsblad* 25 mei 1994.

156. Bernard Hulsman, “‘Het maupoleum stond op een verkeerde plek’; architect Piet Zanstra zag zijn ontwerp afgebroken worden’, *NRC Handelsblad* 11 april 1997.

maar anderzijds speelde hier ook de iconische waarde een belangrijke rol. Het gebouw werd de exponent van de paternalistische gemeentepolitiek van de jaren zestig, de geldbeluste en onethische projectontwikkelaars, de veelvraat van de UvA en de saneringen en 'deportaties' die hier het gevolg van waren. Auteurs Karina Benaard en Hilde Remøy van het boek *Transformatie van kantoorgebouwen*, stellen dat het zo gehaat was, dat herbestemming van het Maupoleum werd bemoeilijkt: 'De negatieve traumatische belevingswaarde was zo sterk dat alleen sloop uitkomst bood'.¹⁵⁷ Deze opmerking vraagt echter om enige relativering. Antropologe Mélanie van der Hoorn schreef in haar promotieonderzoek *Indispensable eyesores: An anthropology of undesired buildings* dat:

*[The] symbolic aspect will always be counterbalanced or amplified by its practical value. For example, the impossibility to ascribe an alternative function to a building whose symbolic significance has become outdated or undesired can hasten its disposal, and vice versa.*¹⁵⁸

'Het pand is zeker niet afgebroken omdat het "gehaat" werd' zegt Gorter, 'wat er voor de belegger toe doet is de verhuurbaarheid'.¹⁵⁹ Of het pand niet verhuurd kon worden louter vanwege de negatieve belevingswaarde, zoals Benaard en Remøy beweren, is te betwijfelen. Wel blijkt dat de perceptie van het gebouw dan wel niet direct leidde tot sloop, maar ongetwijfeld niet heeft bijgedragen aan het behoud van het gebouw.

Cultuurhistorische waarde

Als vastgoedobject had het Maupoleum blijkbaar haar waarde verloren, maar wat was de waarde van het gebouw als architectonisch object? Weeber, neo-rationalist en bouwer van de grote schaal, prijst de vorm en de verhoudingen van het Maupoleum. Maar ook Herman Hertzberger, jarenlang voorvechter van de menselijke maat, meent dat het gebouw architectonisch 'best aardig' was.¹⁶⁰ Volgens Zanstra viel het gebouw wel in de smaak bij architecten. Ondanks de enorme lengte zijn de proporties van zowel de massa als de architectuur van de gevel in goed evenwicht. Veel meer valt er over het gebouw niet te zeggen; de monumentaliteit moet voor het gebouw spreken. Maar in de context waarin het stond was het eerder misplaatst geschreeuw. Had dit gebouw in een van de buitenwijken gestaan dan had het wellicht meer waardering gekregen. Cultuurhistorisch kan het gebouw worden gezien als overblijfsel van de megalomane stadsplannen die uiteindelijk werden geveld door de democratiseringsgolf die eind jaren zestig maatschappijbreed inzette. Ook behoorde het samen met het Wibauthuis (gesloopt), het Andreasziekenhuis (gesloopt), het ABN-kantoor Vijzelstraat, de Nederlandse Bank, het stationspostkantoor (gesloopt), en het GAK-gebouw tot een beperkte en verder krimpende groep van naoorlogse stadsinterventies van enige allure. De vraag blijft echter of de architectuur en cultuurhistorische waarde voldoende zouden zijn voor behoud. In 1994 waren deze argumenten blijkbaar niet steekhoudend genoeg, anno 2015 zou dat wellicht anders hebben gelegen. Rondom de sloopplannen (2007) van het tevens veel verguisde Wibauthuis, ontstond al het nodige protest vanuit buurtbewoners die pleitten voor behoud. Wellicht had het Maupoleum ook nog een extra tien jaar nodig om te ontsnappen aan de subjectieve belevingswaarde: 'Want wanneer alle gemoederen zijn bedaard, raakt men eraan gewend en gaat men er zelfs misschien wel de verdiensten van inzien, omdat men er gewend aan is geraakt.'

157. Benaard 2007 (zie noot 152), p. 234.

158. Mélanie van der Hoorn, *Indispensable eyesores. An anthropology of undesired buildings*, Utrecht 2005, p. 30.

159. Emailwisseling tussen Auteur en Sipke Gorter, 6 maart 2015.

160. Interview met Herman Hertzberger door auteur, 23 april 2015.

DOSSIER II: HERMAN HERTZBERGER

Sociale architectuur in een veranderende sociale realiteit

Je kunt natuurlijk zeggen: (Team X) waren naïeve idealisten, wat idealisten zijn naïef, omdat je behoort te weten dat je de wereld niet kunt verbeteren en zeker niet als architect. (...) Idealisten weten ook wel dat ze de wereld niet kunnen verbeteren, maar desondanks doen ze dingen om een standaard van wat het zou moeten zijn hoog te houden. (...) We moeten die standaard proberen hoog te houden. Dat is het werk van een architect.¹⁶¹

- Herman Hertzberger

HERTZBERGER EN HET STRUCTURALISME

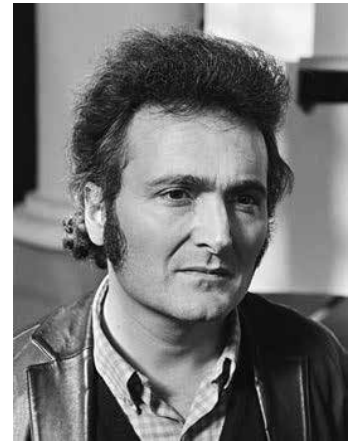
Herman Hertzberger werd in de zomer van 1932 geboren te Amsterdam.¹⁶² Op jonge leeftijd werd hij al aangetrokken door architectuur maar toen hij als tiener Maison de Verre van Pierre Chareau bezocht was hij definitief om; hij ging naar Delft, waar hij in 1958 afstudeerde. Tijdens zijn studie bouwkunde werkte hij een tijdje op het bureau van Sam J. van Embden en Piet Zanstra:

*Zanstra is een onderschat figuur. Hij was een zeer bekwaam architect. Hij verdiende zijn geld – of misschien beter gezegd: hield zijn hoofd boven water – door veel samen te werken met projectontwikkelaars. Desondanks heeft hij altijd decente architectuur opgeleverd waar weinig op aan te merken valt.*¹⁶³

Team X en Forum

Ondanks zijn werkzaamheden bij Van Embden en Zanstra, raakte Hertzberger al snel op een ander pad. Nog geen jaar nadat hij was afgestudeerd bood Aldo van Eyck hem een plek aan in de redactie van het progressieve tijdschrift *Forum*. Dit tijdschrift was in 1946 opgericht door de vereniging Architectura et Amicitia (A et A) om de kloof tussen de traditionalisten en de modernen te dichten. De pogingen om de polemiek op gang te houden mochten echter niet baten, waardoor het in de jaren vijftig een gezapig en braaf tijdschrift was geworden.¹⁶⁴ In 1959 streefde het bestuur van A et A echter naar een nieuwe aanpak en Van Eyck en Jaap Bakema werden gevraagd om de redactie op zich te nemen. Met deze overname werd het tijdschrift vooral de spreekbuis van Team X, waar beide architecten onderdeel van waren.¹⁶⁵ Team X was een groep jonge architecten samengesteld om het tiende CIAM-congres in Dubrovnik te organiseren en zodoende het CIAM te verjongen.¹⁶⁶ Deze jonge en eloquente protagonisten, waartoe ook George Candilis, Alison en Peter Smithsons en Shadrach Woods behoorden, hadden weinig vertrouwen in de bureaucratische opstelling van het CIAM en drongen aan op hervorming. Ze meenden dat moderne architectuur te weinig was gericht op de werkelijke behoeftes van de mens en protesteerden tegen de dominante hiërarchische structuur van de modernistische stedenbouw. De gewenste verjonging liep uit in een generatieconflict, waarna het CIAM in 1959 werd opgeheven. Team X bleef echter bestaan en profileerde zich in Nederland via *Forum* als pleiters voor de samenvoeging van stedenbouw en architectuur waarin zowel het individu als de zich ontplooiende samenleving tot hun recht zouden komen.¹⁶⁷

Toen Hertzberger gevraagd werd was de eerste uitgave, 'Het verhaal van een andere gedachte', klaar om gedrukt te worden. Voor hem was het: 'De juiste boodschap op het juiste ogenblik en een verbazingwekkende bevestiging van wat er toen, nog ongeordend, ook door mijn hoofd speelde'.¹⁶⁸ Dit eerste nummer eindigde met Piet Blom's Kashbaconcept waardoor Hertzberger geïnspireerd raakte en in het volgende nummer (8-1959) een artikel schreef waarin hij met lucifersdoosjes illustreert dat er met een repeterend element meerdere configuraties mogelijk zijn dan het standaard rijtjeshuis. 'En zo', schrijft Hertzberger, 'kwam eigenlijk onopgemerkt de aandacht steeds meer op het schakelen en stapelen van elementaire bouweenheden te liggen, waarbij de beelden opdoemden van woonheuvels, gelijktijdig stad en gebouw, die leidden tot relativering van beide en daarmee ook van binnen en buiten'.¹⁶⁹ In de eerste nummers van *Forum* werd zo, nog redelijk onbewust, de basis gelegd voor een architectuur dat later *Dutch structuralism* zou gaan heten.

Afb. 42: Herman Hertzberger in 1970 [Wikimedia.com].

Afb. 43: Het experiment met lucifersdoosjes door Hertzberger, 1959 [NAi].

162. Biografische gegevens ontleend aan de volgende bronnen: Herman Hertzberger, *Architectuur en structuralisme*, Rotterdam 2014, pp. 9-30; Herman Hertzberger, *Articulations*, München 2002, pp. 9-15; Biografie Hertzberger op de website van het NAi, <<http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/4147>> (4 april 2015).

163. Interview met Herman Hertzberger door auteur op 23 april 2015.

164. Hans van Dijk, 'Forum', in: Barbieri 1983 (zie noot 27), p. 146.

165. Tot de nieuwe redactie behoorde ook Dick Apon, Gert Boon, Joop Hardy en Jurriaan Schrofer.

166. Dirk van den Heuvel en Max Risselada (red.), *Team X 1953-81. In search of a utopia of the present*, Rotterdam 2005, pp. 11-13.

167. Evelien van Es, *De geengangeerde jaren zeventig. Het streven naar een waarlijk democratische architectuur*, Rotterdam 2006, p. 4.

168. Hertzberger 2014 (zie noot 162), p. 13.

169. Hertzberger 2014 (zie noot 162), p. 14.

Afb. 44: Het burgerweeshuis van Aldo van Eyck op een Nederlandse postzegel [pinterest.com].

Het structuralisme

De term structuralisme wijst op een theoretische benaderingswijze binnen een aantal wetenschappelijke disciplines waaronder linguïstiek, antropologie, filosofie en architectuur. Het moderne structuralisme vindt zijn oorsprong in het Frankrijk van de jaren zestig, en met name in de persoon van antropoloog Claude Lévi-Strauss (1908-2009).¹⁷⁰ Het structuralisme in het algemeen richt zich meer op het onderliggende patroon dan de substantie zelf. Een structuralist onderzoekt een onderwerp niet door naar de geïsoleerde onderdelen te kijken maar juist naar onderliggende patronen en relaties, waarmee substanties met elkaar verbonden zijn – of juist niet.¹⁷¹ Zo kijken structurele linguïsten naar taal als een patroon van regels waarvan spraak een bepaalde interpretatie van taal is. De Amerikaanse linguïst Noam Chomsky noemt in dit kader de begrippen *competence* en *performance*: competence is de structuur, de kennis die een taalgebruiker van een taal heeft. Performance is de vrije interpretatie en toepassing van die kennis in een bepaalde situatie.¹⁷² Des te meer hij van de structuur weet, des te meer groeit zijn vrijheid om er gebruik van te kunnen maken.

In de architectuur is het structuralisme vertaald als een onveranderlijke structuur (competence) – een grid of een ruggengraat van bouwkundige elementen of ruimtes – die onder invloed van verschillende toepassingen, omstandigheden of interpretaties (performance) zich laat aanpassen en uitbreiden, zonder dat de herkenbaarheid van die structuur verloren gaat.¹⁷³ Juist die aanpasbaarheid, stelt Hertzberger, maakt het democratisch en duurzaam. Dit principe is sterk verwant aan die van de Japanse Metabolisten rond diezelfde tijd, met als verschil dat de structuralisten hun gebouw niet als een voltooide compositie zien; de uitbreidbaarheid insinueert dat een gebouw nooit af is. De structuralist ontwerpt dus ook niet van buiten naar binnen (dat betekent immers een definitie van het eindbeeld), maar vanuit een eindeloze structuur waarmee hij zowel binnen als buiten vormgeeft. Daarmee vervaagt in deze architectuur ook het onderscheid tussen binnen en buiten, dat vaak nog extra wordt aangezet door de identieke materialisering. Vanuit dit concept komt ook de analogie van een gebouw georganiseerd als een kleine stad; de structuur vormt de straten en de invulling vormen ofwel pleinen (open) ofwel gebouwen (gesloten). Dit concept verbeeldt zich goed bij het burgerweeshuis (1955-1959) van Aldo van Eyck, dat beschouwd kan worden als één van de eerste structuralistische bouwwerken.

Dit ontwerp is gericht op het samenspel van ogenschijnlijke tegenstellingen zoals open-dicht, enkel-velen, individu-samenleving, element-geheel, en zo verder. Van Eyck noemt deze verschillen het ‘tweelingfenomeen’ die hij weer trachtte samen te brengen

170. Die op zijn beurt weer was geïnspireerd door Ferdinand de Saussure (1857-1913): Sandro Serge, *Contemporary sociological thinkers and theories*, Farnham 2014, pp. 332-335.

171. Alan Bernard, *History and theory in antropology*, Cambridge 2000, p. 120.

172. Aldus Hertzberger 2014 (zie noot 162), p. 35.

173. Buch 1993 (zie noot 105), p. 333.

Afb. 45: Het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck [pinterest.com].

door middel van reciprociteit, bijvoorbeeld door het aan elkaar schakelen van gelijke elementen die een groter geheel vormen, zonder dat de herkenbaarheid van kleinere elementen (structuur) verloren gaat.¹⁷⁴ Die wederkerigheid geldt niet alleen voor bouwvolumes maar ook voor bouwkundige onderdelen, zoals de prefab constructie met een beperkt aantal elementen. Het ontwerp was gebaseerd op de ruimte-ervaring waarvoor Van Eyck naast het reciprociteitsbeginsel een samenraapsel aan verschillende historische bouwelementen toepaste waarbij ook Afrikaanse en tribale architectuur vertegenwoordigd waren, zoals architraven, totempalen en schaaldaken. Het dient overigens gezegd te worden dat Van Eyck, aldus Hertzberger, weinig bezig was met het 'change and growth' principe van het structuralisme, dat destijds al wel binnen Team X postvatte.¹⁷⁵

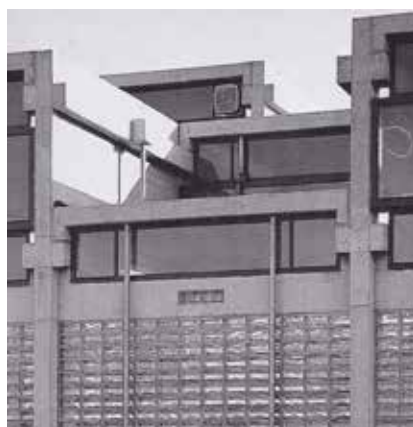
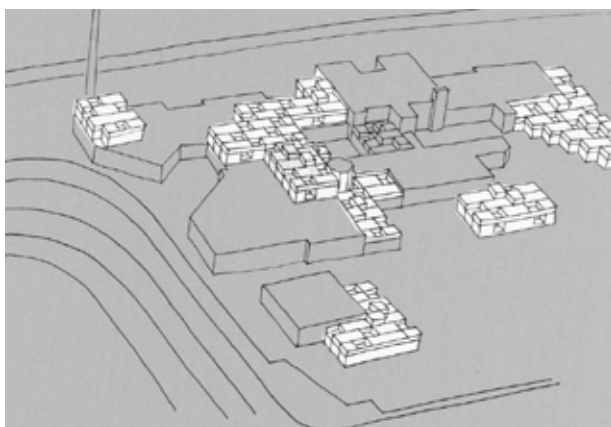
Belangrijke aspecten van het structuralisme in de architectuur zijn:

- » De structuur, die de basis van de architectuur vormt en (althans in theorie) oneindig is;
- » Deze structuur is duidelijk herkenbaar en zichtbaar en maakt vrije interpretatie (invulling) mogelijk naar de op dat moment geldende behoeftes en wensen;
- » Het spel met ogenschijnlijke tegenstellingen zijn prominent aanwezig, zoals binnen-buiten, gesloten-open, individu-maatschappelijk, et cetera;
- » De ruimtebeleving krijgt veel aandacht, waarbij eclecticisme niet geschuwd wordt;
- » Vaak is er sprake van esthetiek van de herhaling.

De vroege werken van Hertzberger

Hertzberger zal uiteindelijk uitgroeien tot de bekendste vertegenwoordiger van het structuralisme met een aantal prominente werken die wereldwijd bekend zijn. Drie vroege werken die in dit kader niet onbenoemd kunnen blijven zijn de uitbreiding van LinMij te Amsterdam, de Diagoonwoningen in Delft en het Centraal Beheer-kantoor in Apeldoorn.

Bij Hertzbergers eerste project, de uitbreiding van de LinMij wasserette (1962-1964, gesloopt 1995), was het structuralistische *chance and growth* principe essentieel. Het bedrijf verwachtte binnen afzienbare tijd aanzienlijke groei door te maken, maar had geen idee wanneer dat zou zijn en om welke departementen het zou gaan.¹⁷⁶ Om aan deze voorwaarden te voldoen ontwierp Hertzberger een systeem van aan elkaar te plaatsen modules op of tegen de bestaande fabriek. Het constructieprincipe van betonnen kolommen met lateien zal later, in aangepaste vorm, ook worden toegepast bij De Drie Hoven.

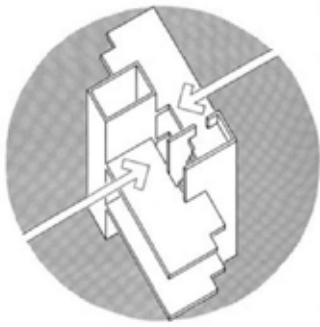
174. Aldo van Eyck, 'De milde raderen van de reciprociteit – kinderkuis in Amsterdam', *Forum* (1961), nr. 6-7, pp. 195-235.

175. Hertzberger 2014 (zie noot 162), p. 58.

176. Hertzberger 2002 (zie noot 162), p. 64.

Afb. 46: (Links) groeimogelijkheden op en tegen het bestaande complex [Hertzberger 2002].

Afb. 47: (Rechts) foto van de uitbouw aan het LinMij complex [Hertzberger 2002].

Afb. 48: Concept van de Diagoonwoning [Hertzberger 2002].

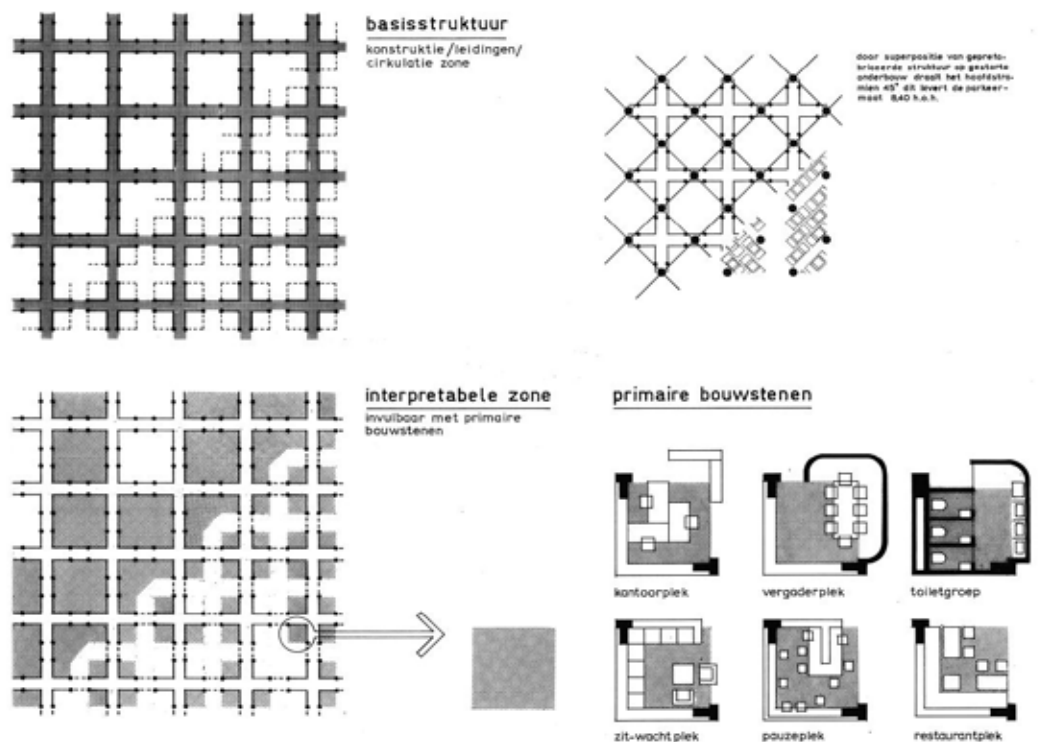

Afb. 49: Concept Centraal Beheer-kantoor [Hertzberger 2002].

Afb. 50: Structuurconcept van Centraal Beheer-kantoor [Hertzberger 2002].

Als reactie op de gestandaardiseerde woningbouw met sterk gedetermineerde indeling ontwierp Hertzberger in 1967 de experimentele Diagoonwoningen, waarin de bewoner vergaande vrijheid had in het inrichten, gebruiken en uitbouwen van zijn woning. Deze bewonersparticipatie, een concept waar medestructuralist John Habraken begin jaren zestig veel mee bezig was, uit zich in het principe van scheiding van dragers en inbouw.¹⁷⁷ Twee kernen vormen de drager, waar aan twee zijden, split-level, ruimtes zijn verbonden. Bewoners kiezen zelf welke ruimte welke functie krijgt en kunnen zelf bepalen waar al dan niet een scheidingswand zou komen. In de loop der jaren hebben de woningen ieder een individuele ontwikkeling doorgemaakt naar behoefte van de bewoners.¹⁷⁸ De Diagoonwoningen zijn een revolutionair concept en gelden volgens sommigen nog steeds als de meest structuralistische woningen gebouwd.

Het bekendste project van Hertzberger is wellicht het Centraal Beheer-gebouw, gebaseerd op eerdere niet-uitgevoerde ontwerpen voor de gemeentehuizen van Valkenburg en Amsterdam.¹⁷⁹ Het gebouw bestaat uit een serie torens of modules, waarvan de functie naar behoefte kan worden ingevuld en aangepast. Deze torens staan op een oneindig grid en zijn van elkaar gescheiden én verbonden door met glas overkapte binnenstraten. Het kantoor bestaat eigenlijk uit een grote doorlopende ruimte, waarbinnen de wezenlijke ruimte-ervaring is gefragmenteerd door balkonnetjes, muurtjes en meubilair. Op deze wijze wordt getracht het concept van binnen en buiten te herdefiniëren. Nergens in Hertzbergers werk komt de reciprociteit van vorm zo sterk terug als bij dit complex, dat theoretisch gezien, nooit af is.

177. Zie: John Habraken, *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam 1961.

178. Wim J. van Heuvel, *Structuralism in Dutch architecture*, Rotterdam 1992, p. 34.

179. Van Heuvel 1992 (zie noot 178), p. 20.

Reciprociteit van vorm, participatie en toe-eigening van architectuur door gebruikers en de ruimte-ervaring blijven ook in latere projecten van Hertzberger centrale thema's. Twee projecten zullen in de hierop volgende hoofdstukken in detail worden behandeld: het bejaardentehuis De Drie Hoven en Muziekcentrum Vredenburg. De themavraag van dit dossier is: wat is de toekomstwaarde van structuralistische architectuur gebaseerd op een achterhaald of verouderd sociaal concept?

DE DRIE HOVEN 1975-2011

In de Amsterdamse tuinstad Slotervaart werd in 1975 het bejaardentehuis De Drie Hoven opgeleverd. Het complex, dat in de oksel ligt van de Pieter Calandlaan en de Louis Bouwmeesterstraat gold als één van de meest vooruitstrevende bejaardencentra van de jaren zeventig en genoot bekendheid tot ver buiten de landsgrenzen. In het omvangrijke complex van 7.000m² was ruimte voor 262 wooneenheden, 250 bedden en 21 tweekamerwoningen voor het personeel. De totale stichtingskosten bedroegen 45 miljoen gulden.

Het verzorgingshuis voor 1970

Van oudsher werd de zorg van de ouden van dagen als een familietaak beschouwd. De meeste gezinnen hadden echter niet de ruimte of het geld om hun ouders in huis te halen.¹⁸⁰ Tot het einde van de negentiende eeuw werd ouderenzorg en armenzorg niet als aparte sociale problemen beschouwd, en veel ouderen die niet meer voor zichzelf konden zorgen kwamen terecht in zogenaamde armenhuizen.¹⁸¹ In het begin van de twintigste eeuw kwam hier verandering in door de komst van het 'pensionshuis'.¹⁸² Een pensiontehuis of tehuis voor ouden van dagen was specifiek ingericht voor ouderenbewoning met appartementen en een aantal gezamenlijke voorzieningen zoals een keuken en eetzaal. In sommige gevallen, zoals in Rotterdam, werden er ook arbeiderswoningen bijgebouwd om de huurprijs van de kamers in het tehuis te drukken.¹⁸³ Tot in de jaren vijftig was het aantal pensions echter beperkt en het aantal ouderen dat er gebruik van kon maken gering; het verpleegtehuis voor ouderen was nog zeldzamer.¹⁸⁴

Pas na de oorlog veranderde de situatie toen de opkomende verzorgingsstaat intervenueerde met de 'Noodwet Drees' in 1947, gevolgd door de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1956, gericht om armoede onder ouderen te bestrijden.¹⁸⁵ In navolging van de AOW werd er vanaf de jaren vijftig flink werk gemaakt van bejaardenhuisvesting. Daarmee werd bejaardenzorg een grote post op de Rijksbegroting. In de jaren zestig werd circa een derde van de gezondheidszorg bezet door ouderen; met de nieuwbouw en verbetering van bejaardenzorg alleen was jaarlijks honderd miljoen gulden gemoeid. In navolging van de reguliere volkshuisvesting werd bejaardenhuisvesting sterk geënt op serialisatie, standaardisatie en schaalvergroting.¹⁸⁶ Om de kosten te drukken werden veel van deze bejaardenflats gebouwd op goedkope grond aan de rand van de stad. Voor de meeste ouderen betekende dat op late leeftijd verhuizen naar een nieuwe omgeving, wat in praktijk leidde tot isolatie, vereenzaming en depressie. De architectuur van de bejaardenpakhuisen met dezelfde minimale kamertjes en indeling, waren volgens sommigen niet meer dan series wachtkamers van Magere Hein.¹⁸⁷ Reeds in 1960 werd duidelijk dat maar weinig ouderen graag naar een bejaardentehuis vertrokken. Hun grootste bezwaren waren het verlaten van eigen buurt, het onvermijdelijke afscheid van hun huisdier, het niet onder kunnen brengen van logés en leven met alleen leeftijdsgenoten.¹⁸⁸

Al in 1959 nam Stichting Nederlandse Centrale voor Huisvesting van Bejaarden (NCHB) het initiatief om samen met de gemeente Amsterdam te onderzoeken op welke alternatieve wijze de huisvesting van bejaarden kon worden benaderd.¹⁸⁹ De hieruit voortgekomen Commissie Querido kwam een jaar later tot de conclusie dat wonen, verpleging, revalidatie en reactiveren zouden moeten worden samengebracht in één programma. Hertzberger werd gevraagd om dit programma in een ontwerp te vertalen, waar hij van

Afb. 51: Situatie [Mapbox/auteur].

180. Femke Deen, 'Ouderenzorg in Nederland', *Historische nieuwsblad* (2004) nr. 5, online <<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6380/ouderenzorg-in-nederland.html>> (20 april 2015).

181. Karel Loeff, Leon van Meijel en Pauline Opmeer, *Bejaardentehuizen. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005, p. 10.

182. Noor Mens en Cor Wagenaar, *De architectuur van de ouderenhuisvesting. Bouwen voor wonen en zorg*, Rotterdam 2007, pp. 17-21.

183. Redactie, 'De mens en zijn woning. Delftse studiedagen over volkshuisvesting', *Bouw* 3 (1948) nr. 6, pp. 46-49.

184. Mens 2007 (zie noot 182), p. 27.

185. Deen 2004 (zie noot 180), online.

186. Mens 2007 (zie noot 182), pp. 62-74.

187. P. Mulder, 'Bejaardenhuizen en architectuur', *Bouw* 24 (1969) nr. 52, p. 2090; Jan van Vlodrop, 'Bouwen en bejaarden', *Op Leeftijd* (1976) nr. 1, p. 18.

188. Mens 2007 (zie noot 182), p. 74.

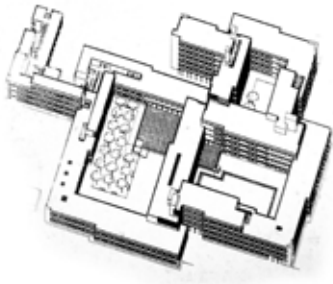
189. G. Breuer, H van Hoogdalem, P.P.J. Houben en D.J.M. van der Voordt, *De toekomst van De Drie Hoven. Een programmeringsstudie naar de toekomstige gebruiksmogelijkheden van een multifunctioneel wooncomplex voor ouderen*, Delft 1991, pp. 11-12.

1971 tot 1975 aan werkte. Waarom juist hij werd gekozen voor de uitwerking weet hij niet meer precies: 'Ze zochten waarschijnlijk een jonge architect, eentje die nog onbevvangen was. Daarnaast had ik inmiddels bekendheid verworven met het Centraal Beheer-kantoor'.¹⁹⁰

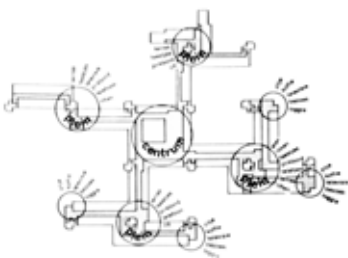
Het bejaardentehuis als stad

Het eerste ontwerp bestond uit drie door ringbebouwing ingesloten binnenhoven (vandaar de naam). Toen later bleek dat er meer ruimte nodig was, werd het definitieve ontwerp gevormd, bestaande uit vier vleugels die allen zijn aangesloten op een groot centrumgebouw. Het uiteinde van de noordelijke vleugel was bedoeld voor het personeel met kantoren en slaapvertrekken. Het deel van de noordelijke vleugel tegen het centrumgebouw en de westelijke vleugel was het feitelijke verzorgingstehuis met 171 wooneenheden voorzien van sanitaire voorzieningen en een kookhoek. De oostelijke vleugel had 55 woningen voor echtparen en singels, die in principe zelfstandig bewoond werden. In de zuidelijke vleugel bevond zich de somatische afdeling met 250 bedden in vier-, twee of éénbedskamers voor langdurig zieken. Tussen deze vleugels ontstonden hoven met moestuinen, perkjes en een dierenweide. Het grote voordeel van deze functiemix was dat wanneer de zorgbehoefte van ouderen veranderde, ze niet naar een andere instelling hoefden te verhuizen. Een echtpaar met verschillende zorgbehoeftes kon zo in hetzelfde pand worden ondergebracht. Al deze verschillende functies kwamen samen op de eerste verdieping bij de centrale ontmoetings- en gezelligheidszaal met rondom allerlei inpandige voorzieningen zoals een bibliotheek, kapperszaak, kroeg, winkel, biljardruimte en zelfs een giro- en bankfiliaal. Deze zaal kreeg van de bewoners al snel de toepasselijke naam 'dorpsplein'. Op het plein zelf werden vele activiteiten georganiseerd zoals bingo-avonden, modeshows, kerkdiensten en concerten. Deze voorzieningen waren niet alleen voor de bewoners maar voor de hele buurt, zodat interactie niet beperkt was tot ouderen alleen.¹⁹¹

De gangen waarmee de vleugels aan het plein waren verbonden werden in de analogie van een stad straten genoemd, waaraan kleinere 'buurtpleintjes' lagen, die toevallige sociale interactie op 'wijkniveau' mogelijk moesten maken. Aan het einde van de straten waren nog kleinere pleintjes met een keuken en zithoek. De deuren van de woningen

Afb. 52: Eerste ontwerp voor De Drie Hoven [Bureau Hertzberger].

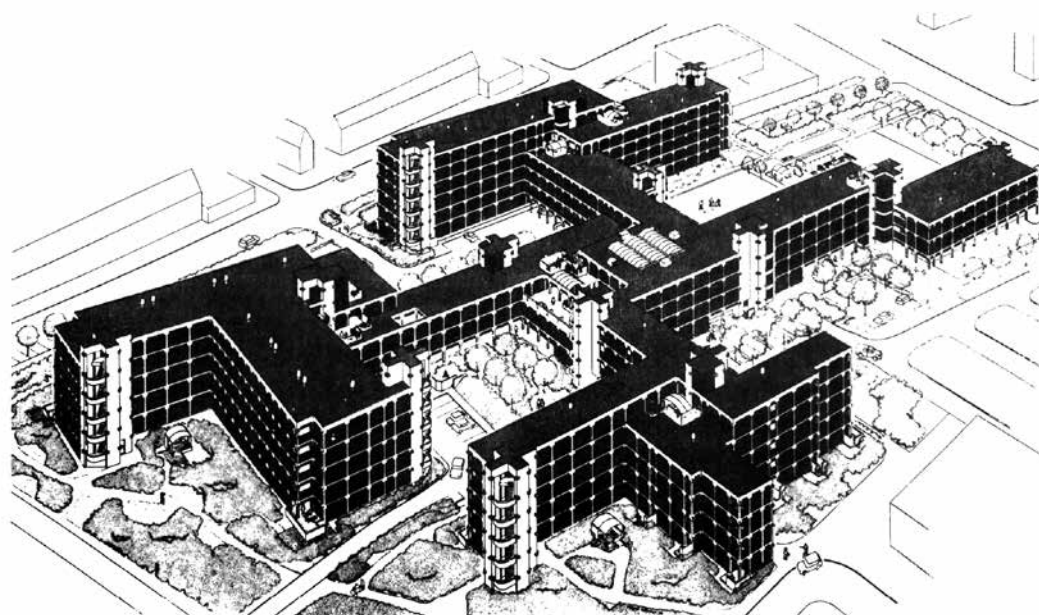

Afb. 54: Schema met het centrum en de pleintjes met verschillende functies [Van Heuvel 1975].

190. Interview met Herman Hertzberger door auteur, 23 april 2015.

191. Herman Hertzberger, 'Verzorgingscomplex voor bejaarden te Amsterdam', *Bouw* 31 (1976) nr. 12, p. 211.

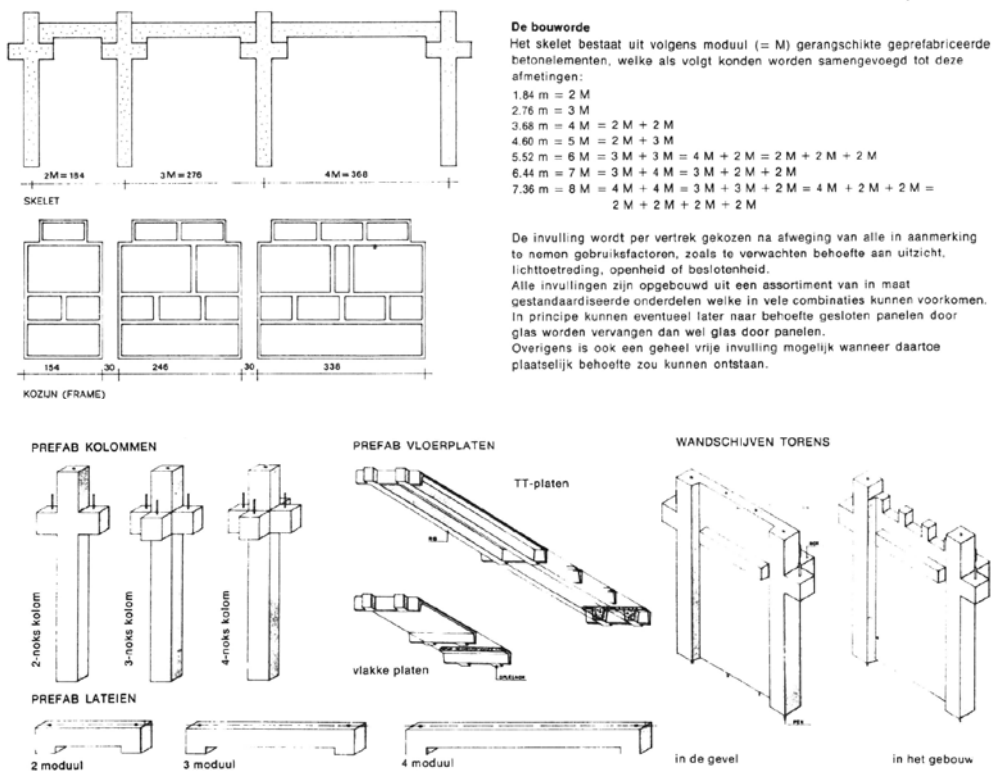
Afb. 53: Definitieve ontwerp voor De Drie Hoven [Breuer 1991].

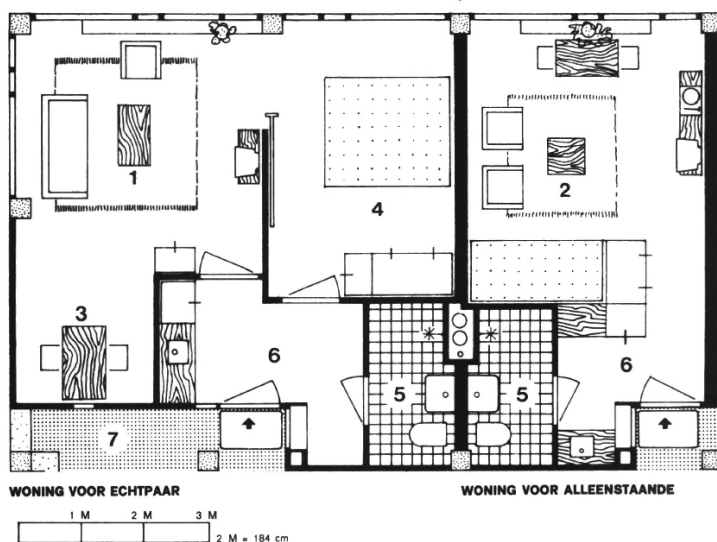
bestonden uit een boven- en ondervlak, die afzonderlijk van elkaar konden worden opengeslagen. Zo kon er een toevallig gesprek met een passant plaatsvinden, maar met gepaste scheiding tussen eigen woning en de openbare gang; een goed voorbeeld van de synthese van het tweelingfenomeen openbaar en privaat.

Afb. 55: (Volgende pagina)
Plattegrond en verdieping van
De Drie Hoven [Lyll 1976].

De structuralistische principes zijn bij De Drie Hoven op eerste oogopslag minder prominent aanwezig vergeleken met bijvoorbeeld het Centraal Beheergebouw of de uitbreiding van LinMij. De reciprociteit doet zich hier vooral voor in de constructie die is opgebouwd in een strikte modulmaat van één meter, met elementen van twee, drie of vier meter. Het bouwframe was gemaakt van geprefabriceerde betonnen kolommen, lateien en vloerdelen. De kolommen lijken een voortzetting van Hertzbergers eerdere experiment bij LinMij en komen in slechts drie varianten: met twee, drie of vier opleggin-

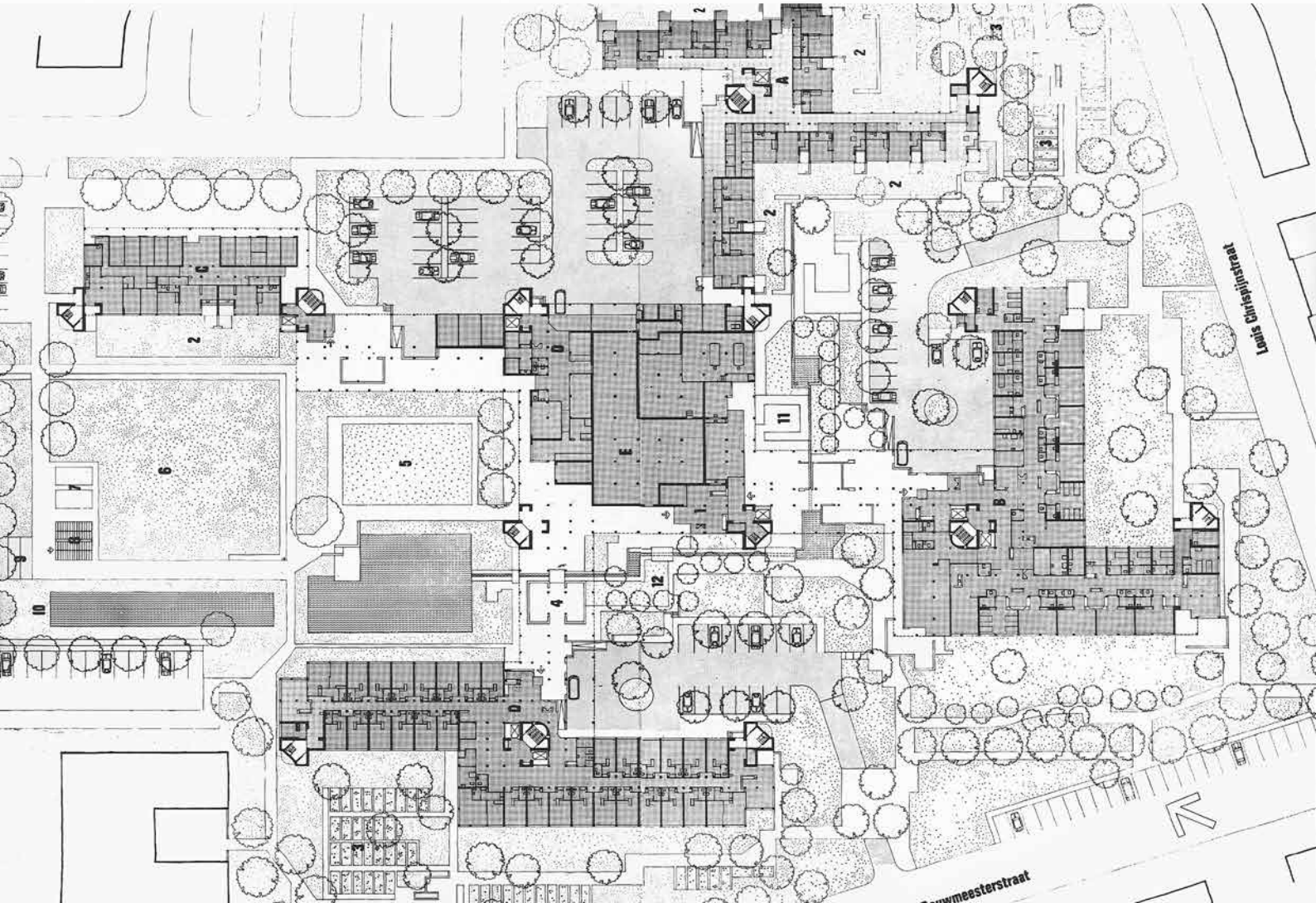

Afb. 56: Modules, elementen en constructieve principes [Breuer 1991].

Afb. 57: Plattegrond van de zelfstandige appartementen [Breuer 1991].

- 1 zithoek
- 2 zit/slaapkamer
- 3 eethoek
- 4 - slaapkamer
- 5 badkamer
- 6 entree
- 7 aansluiting op binnenstraat

DE DRIE HOVEN OLD PEOPLE'S CENTRE, AMSTERDAM

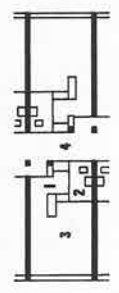
**rooms for disabled
married couple**
key

- 1. sitting area
- 2. dining
- 3. kitchen
- 4. bedroom
- 5. toilet
- 6. bathroom
- 7. store
- 8. entrance

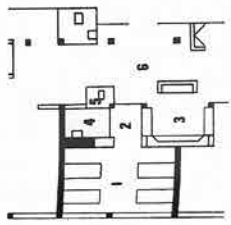
**room in old people's
home**
key

- 1. entrance
- 2. bathroom
- 3. bed/living room
- 4. internal street

hospital room
key

- 1. four-person room
- 2. entrance
- 3. communal living room
- 4. bathroom
- 5. internal street
- 6. indoor street

**ground floor plan
(living living room)**
(scale 1:1750)

- key
- A. flats for married couples
 - B. geriatric hospital
 - C. staff quarters

**second floor plan
(above)**
(scale 1:1750)

- key
- A. flats for married couples
 - B. geriatric hospital
 - C. staff quarters
 - D. old people's home

old people's home
key

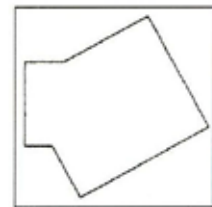
- 1. common activities
- 2. private gardens
- 3. seating birds
- 4. bicycle stands
- 5. playing area
- 6. nursery garden
- 7. private terraces
- 8. greenhouse
- 9. shed
- 10. compost
- 11. hobby room
- 12. fu de bouie

- 1. shop
- 2. chair store
- 3. instrument store
- 4. concert platform
- 5. social work
- 6. presser
- 7. public terrace
- 8. billiards
- 9. smoking corner
- 10. bar
- 11. buffet
- 12. library
- 13. social work
- 14. post office
- 15. gym
- 16. post office
- 17. bank

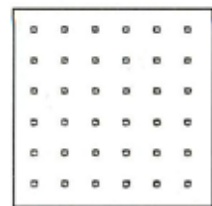
gen. Hiertussen lagen lateien waarop TT-platen rustten. De ruimte tussen de kolommen en lateien werd dichtgezet met donkergebeitste houten puien, die voor iedere functie verschillend waren geconfigureerd. Deze elementen werden zowel binnen als buiten toegepast en zorgden zo niet alleen voor een 'relativering' van binnen en buiten, maar ook voor een verbindend element tussen alle verschillende afdelingen met hun verschillende inrichting en eisen. Tekenend voor Hertzbergers architectuur waren de grauwe B2-blokken waar de binnenwanden mee waren opgetrokken; ruimtes zonder opsmuk moest de bewoners in staat stellen om de ruimte zelf toe te eigenen door ze te versieren en af te maken.¹⁹² De constructie maakt dat het gebouw, in theorie althans, ruimte bood voor flexibiliteit: de functie (lees interpretatie) vormt de invulling zonder in chaos te vervallen.

Een revolutionair concept

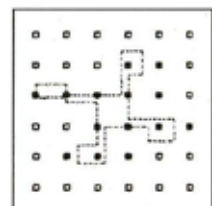
Bij de oplevering werd het gebouw met positieve reacties overladen. De buurtbewoners waren volgens Wim van Heuvel erg te spreken over de omgeving van het gebouw dat zo was ontworpen dat buurtbewoners niet om het gebouw heen hoefde te lopen, maar er tussendoor en onderdoor hun weg konden vinden; een typerende *Forum*interventie.¹⁹³ Minder gelukkig waren ze met de uitstraling van het complex: 'Beton blijft een materiaal met een laag waarderingscijfer'.¹⁹⁴ Volgens Van Heuvel sloeg dit nergens op omdat het voornaamste geveloppervlak bestond uit houten puien. Overigens bleven de puien wat betreft kleur ook niet zonder kritiek, deze waren als donkergroen bedoeld maar zijn uiteindelijk bijna zwart geworden. Bij de opening waren er echter al plannen om deze fout te corrigeren. Van Heuvel moest echter constateren dat de straten en pleintjes in het gebouw goed functioneerden. Ook de deuren deden wat er van verwacht werd en het dorpsplein leek werkelijk op een dorpsplein: 'Wanneer men met een beroepsmatig wantrouwen het verhaal van de architect aanhoort, die daarbij zo nog al het een en ander pretendeert, is het bijna onthutsend om te ervaren dat de man nog niet de helft heeft verteld wat er werkelijk gebeurt!'¹⁹⁵ Ook recensent Gert van Zuylen schreef in *De Telegraaf* lovend over Hertzbergers creatie: "'De Drie Hovers" is een geweldig complex'.¹⁹⁶

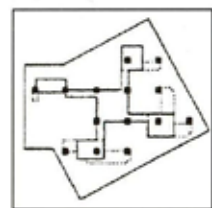
Site

Grid with theoretically possible towers

Superimposition

Final scheme

Afb. 59: Het grid van toren, waar trappen, liften en installaties zijn ondergebracht [Flickr].

192. Hertzberger 1976 (zie noot 191), p. 212.

193. Wim J. van Heuvel, 'De Drie Hoven. Herbergzaam wonen voor bejaarden', *Polytechnisch Tijdschrift* 30 (1975) nr. 17, p. 552. Van Heuvel Schreef ook een artikel voor *Cobouw* van gelijke strekking: Wim J. van Heuvel, 'Verborgene herbergzaamheid in De Drie Hoven', *Cobouw* 7 februari 1975.

194. Ibidem.

195. Van Heuvel 1975 (zie noot 193), p. 554.

196. Gert van Zuylen, 'Architect verenigde liefde voor mensen en voor bouwen in bejaardencentrum', *De Telegraaf* 2 augustus 1975.

Afb. 58: De Drie Hoven rond oplevering, z.d. [Beeldbank Amsterdam].

Het bejaardencentrum was internationaal ook bekend, merkte een medewerker van het tehuis op: 'Buitenlanders komen nog steeds [anno 2000] naar Slotervaart/Overtoomse Veld om Hertzbergers ontwerp te bewonderen'.¹⁹⁷ De Drie Hoven werd in meerdere gerenommeerde buitenlandse bladen gepubliceerd, zoals *Lotus*, *Baumeister*, *Bauen & Wohnen*, *Domus* en *architecture & Urbanism*.¹⁹⁸ In *Architectural Review* (AR) werden maar liefst vijftien pagina's aan het project besteed. Criticus Sutherland Lyall schreef een uitgesproken positieve review over de architectuur en het concept van De Drie Hoven en zag het als voorbeeld voor Britse bejaardentehuizen.¹⁹⁹ Het artikel van Lyall werd ingeleid door een tekst van de redactie van AR met een aantal kritische noten ten aanzien van de architectonische oplossing voor het 'dorpsconcept', dat voorbij zou gaan aan het probleem van het modernisme:

*The architect talks about providing the facilities of a 'village'. However this may be, the result doesn't look like a village: the image is rather of old people camping within an order which, however beneficent by desire, is harsh and imposed in fact. But we suspect that the fault lies not with the architect [...] but with the nature of the problem. Because, throughout the West, the natural, informal bonds of society have been so much weakened, the modern set-up tends to take everybody's freedom away [...] and is then forced to try and give some of it back – but never quite enough. It would be better surely to give people back their original measures of freedom [...] by making sure that those who are in any way deficient have the money and the help to exert it. With this policy there would be no need to simulate the village, of everyone's desire, for you would have a village in reality [...].*²⁰⁰

Ook kon Hertzbergers ontwerp op commentaar rekenen van polemist Charles Jencks, die wees op de zeer ongelukkige symboliek die De Drie Hoven uitstraalde:

*[...] what are the obvious associations of this Old Age Home? Each room looks like a black coffin placed between white crosses (in fact a veritable war cemetery of white crosses). Despite his humanism, the architect is inadvertently saying that old age, in our society, is rather fatal.*²⁰¹

De bewoners zelf bekommerde zich echter weinig over de symboliek of problemen van het modernisme. Ze waren voornamelijk positief over het gebouw en de indeling. Wel maakten een aantal bewoners van de zelfstandige appartementen zich al snel druk over de snel stijgende huurprijs. Deze was al een jaar na opening met bijna honderd gulden verhoogd naar f 652,15 per maand.²⁰² De energierekening, schoonmaakkosten

197. Joop Lahaise, 'Voorspelling Hertzberger komt niet uit', *Amsterdams Stadsblad* 31 mei 2000.

198. *Bauen & Wohnen* 31 (1976) nr. 1, pp. 12-18; *Lotus* (1976) nr. 11, pp. 128-134; *Baumeister* (1976) nr. 2, pp. 132-133; *Domus* (1977) nr. 569, pp. 10-12; *A&U* (1991) nr. 4, pp. 4-14.

199. Sutherland Lyall, 'De Drie Hoven old people's centre. Amsterdam', *Architectural Review* 31 (1976) nr. 948, pp. 81-82.

200. Redactie, 'The open refuge', *Architectural Review* 31 (1976) nr. 948, p. 70.

201. Charles A. Jencks, *The language of post-modern architecture*, London 1977, p. 21. voorbeeld komt ook voor in Charles A. Jencks, *The new paradigm in architecture. The language of post-modernism*, New Haven/London 2002, pp. 16-17.

202. Frans Heddema, 'Zelfstandigheid houdt op buiten het eigen huis', *Volkskrant* 25 november 1976.

Afb. 60: (Links) bewoners hebben de gang eigen gemaakt. [Beeldbank Amsterdam].

Afb. 61: (Rechts) De inpandige biljardzaal, rechts de grote zaal. [Flickr].

en zelfs de kosten van de openbare winkeltjes werden over alle functies verdeeld, tot ongenoegen van de zelfstandigen. De functiemenging kende ook een aantal praktische complicaties. Omdat het zowel een verpleegtehuis als een verzorgingstehuis was, had men met het ministerie van Volksgezondheid en het ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk te maken. Binnen De Drie Hoven moest men worstelen met verschillende normen, tarieven en zelfs verschillende CAO's.²⁰³ Mede door aanhoudende bezuinigingen vanaf de jaren tachtig kwam hier rond de eeuwwisseling een einde aan. De overheid besloot dat ouderen voortaan zo lang mogelijk op zichzelf moesten blijven wonen en De Drie Hoven werd uitsluitend een verpleegtehuis.

'16 cijfers achter de komma'

'[...] Hertzberger kon nooit vermoeden dat de overheid zijn idealen om zeep zou helpen', merkte een bewoner in het *Amsterdams Stadsblad* op.²⁰⁴ Met het verdwijnen van de zelfstandige wooneenheden werd de leeftijd van bewoners hoger en de zorgbelasting intenser. Volgens de huisvestingsbeheerder van De Drie Hoven, Wim Claessen, waren er twee belangrijke hervormingen in de ouderenzorg die fatale impact hadden op De Drie Hoven:

Tot 2005 diende je je vastgoedplan in bij de zorgautoriteit en dan zat je goed. Je kreeg gewoon de kosten van je vastgoed vergoed. Maar nu krijgen we voor huisvesting 9.000,- per bewoner, ongeacht het aantal vierkante meters van het gebouw. Daarnaast mogen we alleen nog ouderen opnemen met een ZZP van 4 of meer.²⁰⁶ Deze mensen zijn vaak tachtig jaar of ouder, dementerend en zitten hier gemiddeld maar twee jaar. Vaak weten ze niet eens meer waar ze zijn.²⁰⁵

De nieuwe doelgroep vereiste meer zorg, waardoor er minder tijd en geld overbleef voor het organiseren van activiteiten. De winkels waren bij eerdere bezuinigingen al verdwenen. In feite is de ouderenzorg weer terug bij het kwantitatieve bejaardenpakhuis van de jaren zestig en zeventig. Claessen betreurt deze gang van zaken: 'Het huisvestingscomponent is door TNO berekend tot zestien cijfers achter de komma, het mag allemaal niets meer kosten'.²⁰⁷

Het zou overigens te makkelijk zijn om de oorzaak van de sloop louter af te schuiven op een veranderend overheidsbeleid. Zoals zoveel tehuizen uit de jaren zeventig kende De Drie Hoven ook een aantal technische tekortkomingen, die in 1991 zijn geïnventariseerd door de TU Delft. Enerzijds hadden deze problemen te maken met veranderende wettelijke eisen voor verzorgingstehuizen in het algemeen, zoals brandveiligheid, toegankelijkheid en arbo-regels. Anderzijds speelden er intrinsieke comfortproblemen, zoals de krappe bewonersappartementen, het gemis van een eigen balkon, suboptimaal binnenklimaat (donker, droge lucht) en gebrek aan privacy.²⁰⁸ Ook architectonische en bouwkundige problemen speelden parten. Door de toegenomen leeftijd zaten bijna alle bewoners in een rolstoel. De afmetingen van gangen en sanitair waren hierop niet toegerust. De aansluitingen van de prefab elementen waren volgens het rapport gebrekkig gedetailleerd en kampten, evenals het dak, met veel lekkages.²⁰⁹ Daarnaast waren de kieren en naden de oorzaak van toetreding van ongedierte, geluidslekken en warmteverlies. De vele houtverbindingen tussen stijlen en regels van de kozijnen leidden tot houtrotproblemen en door het gemis van doorlopende stijlen was het niet mogelijk

203. Guido van de Kreeke, 'Bejaardentehuizen raken achterhaald', *De Telegraaf* 30 januari 1979.

204. Joop Lahaise, 'Voorspelling Hertzberger komt niet uit', *Amsterdams Stadsblad* 31 mei 2000.

205. Interview met Wim Claessen door auteur, 18 maart 2015.

206. ZZP staat voor zorgzwaar-tepakket. ZZP 1 t/m 3 worden geacht zelfstandig te leven, eventueel met thuiszorg en aanpassingen in huis; 4 is lichtdement; 5 t/m 8 is zwaar dement en/of vereist somatische zorg; 9 revalidatie en 10 stervensbegeleiding.

207. Interview met Wim Claessen door auteur, 18 maart 2015.

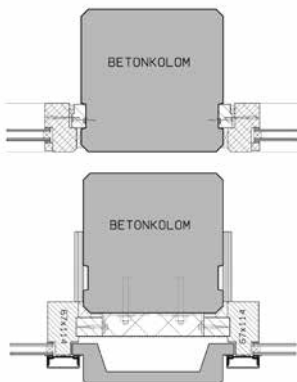
208. Breuer 1991 (zie noot 189), pp. 30-37.

209. Breuer 1991 (zie noot 19), pp. 81-85.

om binnenwanden op het kozijn aan te sluiten. De lijst van problemen gaat door van de onhygiënische B2-blokken tot angst voor insluipers door de vele ingangen, enzovoorts enzoverder. ‘Hertzberger was een echte filosofische architect’ stelt Claessen, ‘maar bouwkundig is het gebouw ontoereikend; in de zorg is geen ruimte voor “echte” architectuur.’²¹⁰

Vanwege de chronische lekkages in de gevel werd in 1999 een prijsvraag uitgeschreven om de gevel waterdicht te krijgen zonder verlies van de originele uitstraling van het pand.²¹¹ De opdracht kwam in handen van voormalig rijksbouwmeester Wytze Patijn, op dat moment werkzaam bij Kuiper Compagnons, die aan de slag ging met de renovatie van de westvleugel. De gehele vleugel werd geïsoleerd en voorzien van een tweede schil van polyesterbeton, in de exacte configuratie als de originele prefabelementen. De kozijnen werden vervangen en aan de buitenzijde voorzien van aluminium klikprofielen en dekljisten. Al tijdens de renovatie vond de directie dat de kosten ervan (€ 2,5 miljoen) niet opwogen tegen nieuwbouw: ‘[Het levert] geen woonomgeving [op] die voldoet aan de huidige maatstaven’.²¹² Er werd besloten om de rest van het gebouw te vervangen voor nieuwbouw. Claessen verklaart deze keuze nader:

Het casco is economisch nog lang niet afgeschreven, maar technisch en functioneel wel. Het gebouw lijkt heel flexibel maar de geringe modulemaat van maximaal vier meter is erg beperkend bij het vergroten van kamers. Een kamer wordt dan vier meter breed óf acht meter breed. Het ontwerp geeft geen ruimte voor een tussenmaat. Daarnaast moeten sowieso alle natte cellen verbouwd worden. Ook is er te weinig ruimte om moderne installaties weg te werken. En dan is er nog al dat asbest natuurlijk.

Afb. 62: Bestaand detail boven en principe detail renovatie beneden. [Gevelplan].

210. Interview met Wim Claessen door auteur, 18 maart 2015.

211. Aldus de beschrijving van het project op de site van de Nationale Renovatieprijs: <<http://www.nationalerenovatieprijs.nl/archief/nrp2003/inzendingen/de-driehoven.html>> (25 april 2015).

212. Verslaggever Amsterdam, ‘Drie Hoven voor groot deel gesloopt’, *Het Parool* 2 september 2002.

213. Interview met Wim Claessen door auteur, 18 maart 2015.

Afb. 63: De nieuwe gevel van het gerestaureerde deel, 2015 [foto auteur].

het kavel. De openheid van Hertzbergers plan wordt ingeruild voor een gesloten en voornamelijk private opstelling met aanleunwoningen waar bewoners op eigen benen moeten staan. 'Je ruikt de eenzaamheid al opkomen', merkt Hertzberger geagiteerd op.²¹⁴ Hij geeft duidelijk te kennen dat hij baalt van de sloop:

*Al dat geprivatiseer in de gezondheidszorg leidt tot niets. Het zou me niets verbazen als ze over een jaar of tien weer gebouwen gaan bedenken om de vereenzaming van bejaarden tegen te gaan. In mijn gebouw zaten centraal allerlei voorzieningen als een wasserette, een winkel en een bibliotheek. De mensen kwamen helemaal niet voor de boeken naar die bibliotheek, maar om elkaar te ontmoeten. Om te zien en gezien te worden.*²¹⁵

Conclusie

Het wijzigingsplan is inmiddels door de gemeente goedgekeurd, de noordelijke en oostelijke vleugels zijn al in 2011 gesloopt.²¹⁶ De asbestsanering van de zuidelijke vleugel is op het moment van schrijven in volle gang en de eerste palen voor de nieuwbouw zijn reeds geheid. In het nieuwe plan steekt de oude vleugel ongemakkelijk af tegen de nieuw geplande orthogonale laagbouwstoken van BFAS. De oude vleugel wordt architectonisch niet betrokken bij de nieuwe bebouwing en slecht opgenomen in het nieuwe stedenbouwkundige weefsel. Het beeld doet incompleet aan, alsof de nieuwbouwplan zoals gepresenteerd nog een tweede fase krijgt op de plek van de oude vleugel. Een structuurschets uit 2012 lijkt dit te bevestigen. Hertzberger is sceptisch: 'Let maar op: over een aantal jaar zal ook het laatste stuk gesloopt worden'.²¹⁷

Argumentatie

Een voornaam argument voor de sloop is dat de modulemaat vergroting van de kamers bemoeilijkt. Het is echter maar de vraag in hoeverre dit argument steekhoudend is. Nieuwe kozijnen met doorlopende stijlen maakt het willekeurig plaatsen van binnenwanden binnen de modulemaat mogelijk. Hertzberger vindt het een non-argument: 'Dan moeten ze een betere architect zoeken'.²¹⁸ Voor de bouwfysische problematiek is reeds door Patijn een oplossing gevonden, al is het nog maar de vraag in hoeverre deze

214. Henk Bakkerode en Arie van der Marel, 'Je bent uitgespeeld als je omgeving dat vindt', *Gerón* 9 (2007) nr. 3, p. 5.

215. Paul Groenendijk, 'Sloopwoede. Muziekcentrum Vredenburg 1979-2008 en andere bedreigde Hertzbergers', *ArchitectuurNL* (2009) nr. 8, p. 23.

216. Stadsdeel Nieuw-West (Gemeente Amsterdam), *Wijzigingsplan De Drie Hoven*, Amsterdam 2013., p. 6.

217. Interview met Herman Hertzberger door auteur, 23 april 2015.

218. Ibidem.

Afb. 64: Het nieuwe ontwerp van BSAF [bs-af.nl].

Afb. 65: Schema van het nieuwe zorgcomplex, zonder de oude vleugel [bs-af.nl].

effectief is en wat hiervan de gevolgen zijn op de lange termijn. Over het financiële (en vaak het zwaarstwegende) argument kan hier geen verdere uitspraak worden gedaan. Toch had het gebouw niet gesloopt hoeven te worden volgens Hertzberger: 'Gebouwen verouderen als – durf ik het woord te gebruiken? – een paradigmaverschuiving plaatsvindt. Een verschuiving richting andere waarden'. Hertzberger doelt hier op waarden zoals duurzaamheid, veiligheid, comfort en privacy die binnen de hedendaagse architectuur en in het bijzonder bij bepaalde functies als ouderenhuisvesting belangrijk zijn geworden:

*Maar het gebouw is nog steeds goed geschikt voor andere functies. Studentenhuisvesting om maar wat te noemen. Maar de eigenaar van het gebouw ziet waarschijnlijk meer waarde in slopen en nieuw bouwen. We denken dat we denken door onze wereld af te lezen en te interpreteren in cijfertjes. Maar wat is logisch?*²¹⁹

De rol van perceptie

Duidelijk is in ieder geval dat de internationale roem van het gebouw dertig jaar later nog maar weinig aanzet gaf tot instandhouding. Voor zover bekend heeft alleen Hertzberger getracht een lans te breken voor behoud. Anderzijds lijkt het er niet op dat de architectuur een verafschuwd icoon was, zoals wel het geval bij het Maupoleum. In die zin kan gesteld worden dat het architectonische karakter, althans wat het exterieur betreft, geen aanleiding gaf tot sloop. De afbraak van De Drie Hoven heeft vooral oorzaak in een groter maatschappelijk fenomeen, namelijk de afbraak van de verzorgingsstaat.

Cultuurhistorische waarde

De belangrijkste onderdelen van De Drie Hoven zijn of worden gesloopt. Er is sprake van fysiek behoud van een origineel onderdeel, maar cultuurhistorisch heeft dit nog weinig waarde. Juist het dorpsplein, de inpandige winkels en het onderbrengen van verschillende functies en zorggradaties in één gebouw maakte het revolutionair en internationaal beroemd. Architectonisch is het gebouw door de renovatie ontdaan van haar eerlijke en herkenbare constructie, een belangrijk principe van het structuralisme. In de afgelopen vijftien jaar zijn al veel verzorgingstehuizen uit de jaren zeventig gesloopt om dezelfde redenen als De Drie Hoven: technisch verouderd, veranderende zorg en strengere regelgeving. Zo ook vergelijkbare concepten zoals Huys te Palenstein (1977-2009) in Zoetermeer, opgebouwd met binnenstraten, pleintjes en winkels. Of het Zwolse woonzorgcentrum De Esdoorn (1972-2008), waar de bewoners rondom binnenpleintjes woonden. De Drie Hoven kan echter gezien worden als belangrijkste exponent van deze typologie van ouderenhuisvesting, die steeds zeldzamer wordt. Had de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aantal jaar geleden een inventarisatie gedaan van architectuur uit de jaren zeventig, geordend in dezelfde categorieën als de wederopbouwarchitectuur, dan zou De Drie Hoven zonder twijfel gekwalificeerd zijn als topmonument van de verzorgingsstaat. Binnen het oeuvre van Hertzberger heeft De Drie Hoven ook een belangrijke plaats. Voor hem was dit het eerste project waarbij zijn sociale architectuur ook voor een maatschappelijk sociaal probleem werd ingezet; dit was architectuur die er echt toe deed. De sloop van De Drie Hoven is om deze redenen cultuurhistorisch gezien een extra zwaar verlies.

Afb. 66: Maquette van Huys te Palenstein te Zoetermeer, z.d. [Mens 2007].

219. Ibidem.

MUZIEKCENTRUM VREDENBURG, 1979-2007

Nadat het Utrechts Symfonie Orkest (USO) ruim twintig jaar lang tijdelijk resideerde in een houten loods op het Lepenburg, kreeg het weer een permanent gebouw op het Vredenburg. De opzet van het in 1979 opgeleverde gebouw had echter weinig weg van de klassieke concertzaal waar het USO tot 1955 in speelde. De zaal was geïntegreerd met het nieuwe en voor die tijd grootste winkelcentrum van Europa: Hoog Catharijne. Hertzberger wilde, in lijn met het democratiseringsdenken van die tijd, middels de integratie van de zaal in het winkelcentrum de drempel voor bezoekers verlagen. Hoewel het muziekcentrum geïntegreerd was met Hoog Catharijne, was het tegelijkertijd ook een protest tegen het reusachtige winkelcentrum. Om het Muziekcentrum op waarde te schatten zal eerst worden uitgeweid over de totstandkoming en de aard van Hoog Catharijne.

Het naoorlogse Utrecht: kleinstedelijk en deftig

In tegenstelling tot steden als Nijmegen, Middelburg of Rotterdam, kwam Utrecht haast ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog. Veel moois is bewaard gebleven, al moest men daar wel voor door de wimpers turen; veel woningen waren uitgewoond en slecht onderhouden. Daarnaast was de oude stad niet meer toegerust op de behoeftes van het naoorlogse leven.²²⁰ Het centrum kende maar een handvol warenhuizen en als resultaat van de groeiende welvaart raakten straten en pleinen geconstipeerd door het toegenomen autoverkeer.

De angst voor verdere achteruitgang van het centrum was de drijfveer achter de in 1954 geïnitieerde centrumplannen. Voor het verkeer werden megalomane plannen bedacht door verkeerskundigen Feuchtinger en Kuiper, die ten dele zijn uitgevoerd, zoals de Catharijnebaan.²²¹ Een aantal jaar daarvoor was Jacob J. P. Oud gevraagd een plan te ontwerpen om het Vredenburgplein aantrekkelijker te maken. Het plein functioneerde toen nog als parkeerplaats, en de hallen van de Jaarbeurs waren een doorn in het oog van de gemeente, die van het plein graag een uitgaanscentrum wilde maken. Oud bedacht onder andere een voetgangersbrug over de Catharijnesingel naar het station om de bereikbaarheid van de binnenstad te verbeteren.²²² Het plan van Oud liep uiteindelijk spaak door onwil van betrokken ondernemers en trage besluitvorming, maar het idee van de loopbrug kwam in aangepaste vorm terug in een later plan van projectontwikkelaar Empeo.

Afb. 69: Situatie [Mapbox/auteur].

220. Hans Buijer, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*, Utrecht 1993, pp. 11-14.

221. Zie M. Feuchtinger, *Verkeersplan Utrecht*, Utrecht 1958 en J. Kuiper, *Eerste rapport over de grondslagen van een structuurplan voor de bebouwde kom en tracé voor een rondweg*, Rotterdam 1962.

222. R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht. Stedenbouwkundige ontwikkeling van castelum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1969, p. 238; Buijer 1993 (zie noot 219), pp. 18-19.

Afb. 67: (Links) Het Vredenburgplein anno 1964 met de oude Jaarbeurs hallen en daarachter de Catharijnesingel en de Stationswijk [Het Utrechts Archief].

Afb. 68: (Rechts) Stationsstraat in de Stationswijk verstopt met bussen, 1966 [Het Utrechts Archief].

In maart 1962 kwam Empeo, een dochteronderneming van het Utrechtse Bouwbedrijf Bredero, met een allesomvattend plan om een groot deel van de stationsbuurt aan te pakken. Bredero, in de jaren zeventig een succesvolle multinational, begon als een familiebedrijf dat in de jaren twintig van de vorige eeuw al actief experimenteerde met de toepassing van beton en de rationalisering en standaardisering van woningbouw.²²³ Empeo N.V. hield zich in het begin van de jaren zestig vooral bezig met onderzoek naar de parkeergarage, een Amerikaans concept dat naar hun verwachting ook naar Nederland zou overwaaien.²²⁴ De Nederlandse Spoorwegen (NS) nodigde Empeo uit tot onderzoek naar de mogelijkheden van een parkeergarage bij het station van Utrecht. De straten in de stationsbuurt stonden vol met stads- en streekbussen waardoor parkeren problematisch was. Na een inventarisatie kwam Empeo echter tot de conclusie dat de geïsoleerde bouw van parkeergarages niet rendabel zou zijn. Empeo-directeur Ad Feddes keek samen met het districtshoofd van de NS uit het raam van zijn dienstwerkkamer op het Centraal Station: 'Beiden kwamen we tot de conclusie dat eigenlijk de totale [Stations]wijk aangepakt moest worden. Schaal en stijl waren niet meer van deze tijd.'²²⁵

De gemeente zat al een tijdje met de verkeersproblemen van het stationsgebied in de maag en had niet de ambtelijke capaciteiten of de financiële middelen om tot grootschalige stadsvernieuwing over te gaan.²²⁶ Toen Bredero/Empeo en de NS hun totaalplan 'Hoog Catharijne' presenteerden, was het college dan ook buitengewoon enthousiast. De gehele negentiende-eeuwse stationsbuurt zou worden gesloopt om ruimte te maken voor een hypermodern verhoogd winkelcentrum dat een brug sloeg tussen de binnenstad en het station. Onder het winkelcentrum was ruimte voor duizenden parkeerplekken, een reusachtig busstation, vele treinperrons, expeditiestraten voor de bevoorrading van de winkels en de snelweg van plan Kuiper.²²⁷ De Jaarbeurs zou dan kunnen verhuizen naar de overkant van het spoor, waarmee ruimte op het Vredenburg vrij kwam om een uitgaancentrum te ontwikkelen. Empeo ging verder met de uitwerking op voorwaarde dat Bredero de bouwopdracht zou krijgen.

223. B. van Santen, 'Bredero's bouwbedrijf. 1921-1947', in: W.M.J. Bekkers (red.), *Bredero's Bouwbedrijf. Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvlechting*, Amsterdam 2005, p. 20.

224. Buijer 1993 (zie noot 220), p. 32.

225. Ibidem.

226. Dienst Stadsvernieuwing en Openbare Werken waren gepreoccupeerd met de nieuwbouw van wijken als Overvecht en Kanaleiland en gemeenten waren daarnaast wettelijk gehinderd grote geldbedragen op de kapitaalmarkt aan te trekken. Tim Verlaan, 'De in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog Catharijne. Burgers bestuurders en projectontwikkelaar in Utrecht 1962-1973', *Stadsgeschiedenis* 7 (2007) nr. 2, p. 188.

227. In 1972 wordt het noordelijke deel van de Catharijningel gedempt voor de snelweg van Plan Kuiper. De rijksoverheid werkte echter verdere demping tegen, waardoor het plan maar deels is uitgevoerd: Hans Buijer, 'De stad met de mooiste maquettes. Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad 1954-1971', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1992, pp. 29-30.

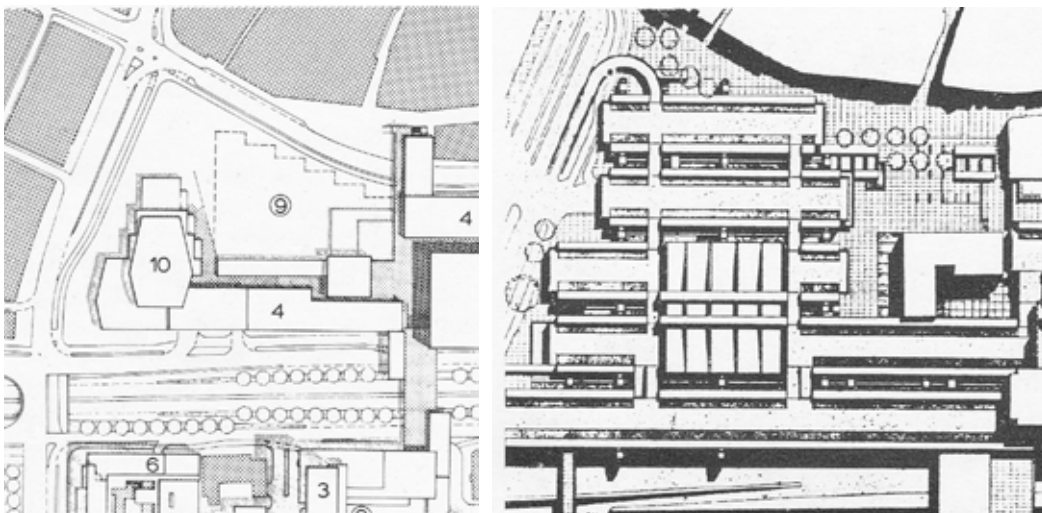
Afb. 70: Maquette van de binnenstad met de snelwegen van Plan Kuiper en Hoog Catharijne van Empeo. Op het vredenburgplein is een conventionele concertzaal voorzien, 1968 [Het Utrechts Archief].

Het Muziekcentrum: aanleiding tot een volksoptand

Met de vordering van de plannen van Hoog Catharijne verdween de Jaarbeurs via de driepartijenovereenkomst van het Vredenburgplein.²²⁸ Op de plaats van de oude jaarbeursgebouwen bedacht Empeo een warenhuis (Peek & Cloppenburg) en een concertzaal. Het warenhuis werd onderdeel van Hoog Catharijne, het concertgebouw zou worden gefinancierd door de gemeente. Het lang gewenste uitgaanscentrum Vredenburg kreeg eindelijk gestalte. Maar eind jaren zestig betoogden groepen als de Utrechtse Jongerenraad en Initiatiefgroep Muziekcentrum dat een concertzaal een achterhaald negentiende-eeuws concept was.²²⁹ Ze pleitten voor een multifunctioneel Muziekcentrum in plaats van een statige concertzaal, en ze hadden een groep raadsleden met zich mee. Omdat er op het Vredenburg onvoldoende ruimte was voor het gewenste programma werd besloten te onderzoeken of het concertgebouw geïntegreerd kon worden in Hoog Catharijne.²³⁰ Daarmee zou het Muziekcentrum de overgang worden tussen de oude en de nieuwe stad (Hoog Catharijne). De architecten Herman Hertzberger – inmiddels beschouwd als specialist in binnenstedelijk bouwen – en Sjoerd Wouda werden als adviseurs gevraagd voor het integratievraagstuk. De architecten kwamen in hun advies tot de conclusie dat het mogelijk was een concertzaal te integreren maar dat het vrij lastig zal zijn om alle functies onder te brengen in een gebouw met de juiste schaal, zonder dat dit ten koste zal gaan van het Vredenburgplein.²³¹ Wouda trok zich op dat moment terug omdat het rapport voor hem niet de voorwaarden verschaftte voor een inspirerend ontwerp. Na uitgebreid overleg met Hoog Catharijne N.V. – de bouwvereniging opgericht door Empeo/Bredero – werd uiteindelijk ingestemd met de integratiegedachte. Hertzberger kreeg samen met één van de architecten van Hoog Catharijne, K.F.G. Spruit, de opdracht tot het maken van een schemaplan.

Dit schemaplan werd in oktober 1969 gepresenteerd.²³² Vanwege het gevraagde programma was het ontwerp groter dan het in 1968 vastgelegde bestemmingsplan toeliet. Het belangrijkste aspect van deze variant was het verleggen van de in 1957 geplande en omstreden verkeersweg St. Jacobstraat-Mariaplaats, waarmee het Vredenburgplein van de oude binnenstad zou worden gescheiden.²³³ Net als bij de Nieuwmarkt-plannen in Amsterdam pleitte Hertzberger ervoor de stad terug te geven aan de voetgangers.²³⁴ Daarnaast was, in plaats van een parkeerkelder, een parkeerdak bedacht. Het schema van Hertzberger was een polemisch plan, dat de trage en wispelturige gemeente dwong een standpunt in te nemen. Maar nog meer was het een protestontwerp; tegen

228. In de driepartijenovereenkomst tussen de gemeente, Hoog Catharijne N.V. en Jaarbeurs N.V. werd besloten dat de Jaarbeurs zou vertrekken van het Vredenburg met financiële hulp van de gemeente, in ruil voor het beschikbaar stellen van de grond. Gedrukte verzameling raadsbesluiten 1966, nr. 200.

229. Buiten 1993 (zie noot 220), p. 63.

230. Gedrukte verzameling raadsbesluiten 1969, nr. 33.

231. Herman Hertzberger en Sjoerd Wouda, *Muziekcentrum Vredenburg. Rapport opgesteld in opdracht van de gemeente Utrecht*, z.p. [Amsterdam] 1969.

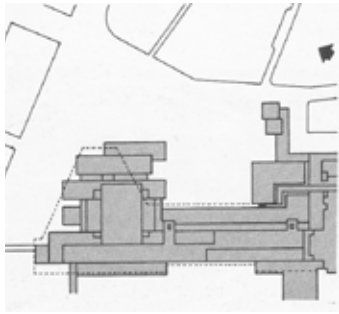
232. Herman Hertzberger en K.G.F. Spruit, *Schemaplan Vredenburg en Achter Clarenburg Utrecht. Muziekcentrum gemeente Utrecht – winkelcentrum Hoog Catharijne*, Amsterdam 1969.

233. Vooral winkeliers waren tegen de geplande weg omdat ze bang waren klanten te verliezen.

234. Hertzberger 1969 (zie noot 232), hoofdstuk 4: plein (geen pag.nr.).

Afb. 71: (Links) Het structuurplan van Empeo, waar het bestemmingsplan op was gebaseerd [Van Heuvel 1979].

Afb. 72: Het structuurplan van Hertzberger, zonder verkeersweg [Hertzberger & Spruit 1969].

Afb. 73: Plan van Bodon, binnen het bestemmingsplan [Bodon 1970].

235. Verlaan 2007 (zie noot 226), p. 192; Jan Juffermans, 'Hertzberger past zich wel aan bij Bredero. Plan voor Muziekcentrum in Utrecht geschikt voor bureaula', *De Nieuwe Linie* 3 oktober 1973.

236. Buiten 1993 (zie noot 220), p. 64.

237. Brief van B. en W. aan de leden van commissie openbare werken, commissie voor verkeerszaken en de culturele commissie, 23 december 1969, Het Utrechts Archief (HAU), toegangsnr. 1338, inventarisnr. 15900.

238. Brief van de bouwcommissie naar Hertzberger, 26 maart 1970; Brief retour, 9 april 1970, HUA toegangsnr. 1338, inventarisnr. 15923.

239. Alexander Bodon en K.G.F. Spruit, *Bebouwingsstudie Vredenburg Utrecht. Muziekcentrum. Hoog Catharijne*, Utrecht 1970.

240. Buiten 1993 (zie noot 220), p. 65.

241. Wim J. van Heuvel (red.), *PT-monografie Muziekcentrum Vredenburg*, z.p. 1979, p. 5; ook in het vakblad *Plan* werd commentaar geuit: D.A. van Rulén, 'Afwijzing Vredenburgplan onaanvaardbaar', *Plan* 1 (1970) nr. 1, pp. 6-8.

242. Buiten 1993 (zie noot 220), p. 64.

243. Verlaan 2007 (zie noot 226), p. 195.

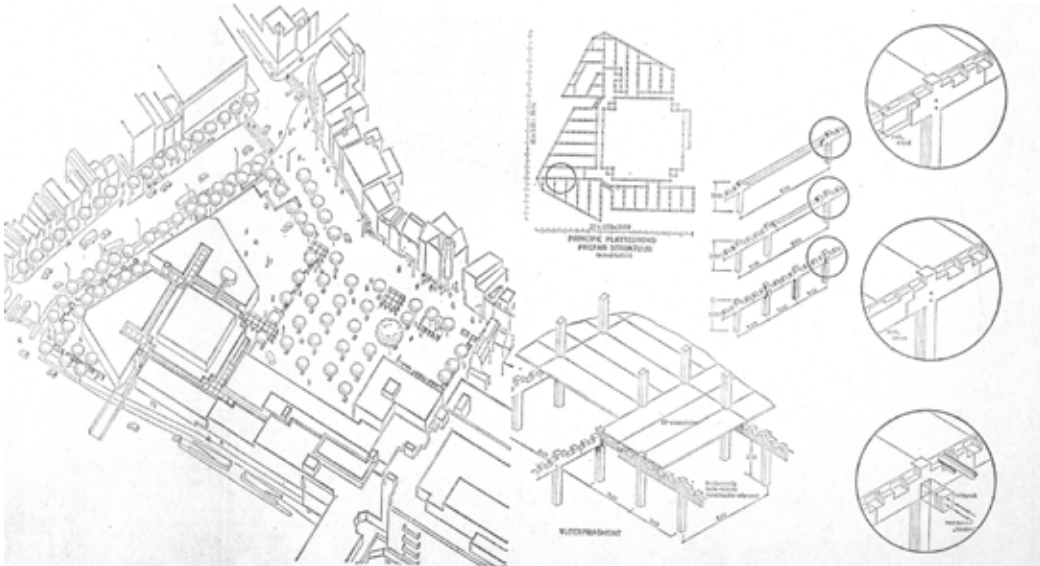
244. Gedrukte verzameling raadsbesluiten 192, nr. 74.

het oprukkende verkeer, de onmenselijke schaal van Hoog Catharijne en het gebrek aan inspraak van de burgerij.

De gemeente was echter een wurgcontract aangegaan met Hoog Catharijne N.V. De directie van de bouwvennootschap (de facto Bredero/Empeo) was faliekant tegen dit concept omdat het wijzigen van het bestemmingsplan bouwvertraging zou betekenen, wat ten koste zou gaan aan de rentabiliteit.²³⁵ Daarnaast was Hoog Catharijne gebaat bij de weg, die een duidelijke scheiding maakte tussen Hoog Catharijne en de binnenstad.²³⁶ B. en W. besloten op 23 december 1969 dan ook om het plan van Hertzberger af te keuren op grond van verkeerscirculatie, technische complicaties met betrekking tot het parkeerdak en de wijzigingen van het bestemmingsplan.²³⁷ De bouwcommissie vroeg Hertzberger om nog een alternatief uit te werken inclusief verkeersweg, maar Hertzberger stelde: 'Het elimineren van de verbindingsweg St. Jacobsstraat-Mariaplaats acht ik zo essentieel voor de leefbaarheid van uw gehele stad dat mijns inziens daarmee de grondslagen van wat architecten en stedenbouwers tot de samenleving kunnen bijdragen in het geding zijn'.²³⁸ Het plan Hertzberger verdween in de la en de functionarist Alexander Bodon kreeg (samen met Spruit) de opdracht om binnen de strikte eisen van Hoog Catharijne N.V. en het college van B. en W. een nieuw plan te ontwerpen.²³⁹

Dit hele debacle bleef buiten de openbaarheid, totdat een lid van de Jongerenraad het schemaplan van Hertzberger eind 1969 in handen kreeg en met de openbaring ervan een kleine revolutie ontketende. Regionale bladen stonden lijnrecht achter Hertzberger, evenals de winkeliers in de binnenstad, die hem als een bondgenoot tegen het oppermachtige Hoog Catharijne beschouwden.²⁴⁰ De Utrechtse Kabouters en de *Muurkant* gingen de bres op en ook de BNA-kring Centrum spraken zich kritisch uit over de situatie.²⁴¹ De gemeente was met handen en voeten gebonden aan het contract met Hoog Catharijne N.V. en de situatie leidde tot hoogoplopende spanningen tussen beide partijen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat met de gemeenteraadsverkiezingen in juni 1970 een wisseling van de wacht plaatsvond. Hertzberger drukte de nieuwe jonge raad op het hart dat de verkeersweg moest worden tegengehouden om de stad leefbaar te maken.²⁴² Hoewel het nieuwe college verklaarde zich aan de overeenkomst te houden, werd deze beslissing door de nieuwe raad middels motie 'Frederiks' verworpen, waarmee de verkeersweg definitief van de baan was.²⁴³ Ondertussen had een zwart-wit denken zich meester gemaakt van bevolking en de raad. Het plan van Bodon was het plan van Hoog Catharijne en had pejoratieve associaties zoals 'technocratie', 'traditie' en 'verkeer', terwijl Hertzbergers ontwerp werd gezien als 'democratisch', 'voetgangersvriendelijk' en 'vernieuwend'. De initiator van deze kentering, de toen 35-jarige Hertzberger, werd na een adempauze van twee jaar wederom gevraagd om het Muziekcentrum uit te werken.

Omdat de bouw van het Muziekcentrum nu los stond van de ontwikkeling van het winkelcomplex, viel de druk weg en was de financiering onzeker geworden. In 1972 werd het budget voor het Muziekcentrum met 6 miljoen teruggeschroefd naar 19 miljoen gulden.²⁴⁴ In 1973 had Hertzberger het voorlopige ontwerp af en werd het – op zijn aandringen – voorgelegd aan de lokale winkeliers en verschillende adviesorganen. De reacties waren overwegend positief: Welstand was te spreken over het ontwerp en ook de Adviesraad voor de binnenstad had 'het volste vertrouwen [...] in de verdere uitwer-

Afb. 74: (Links) axonometrie van het voorlopige ontwerp en tekeningen van de constructieprincipes [Van Heuvel 1979].

Afb. 75: (Volgende pagina) plattegronden van de begane grond (rechts) en de verdieping [Van Heuvel 1979].

king van de plannen'.²⁴⁵ Na een aantal kleine wijzigingen leverde Hertzberger in maart 1975 het definitieve ontwerp in.

Het definitieve ontwerp

De intenties van Hertzberger kunnen worden samengevat als het creëren van een Muziekcentrum met een lage drempel; een Muziekcentrum voor alle Utrechters, van alle rangen en standen. Niet een muziektempel maar een woonkamer voor de stad, waar iedereen gebruik van kan maken. Daarbij was het taak om monumentaliteit te vermijden en het Muziekcentrum te betrekken bij de dagelijkse gang van zaken. Een open en geïntegreerde zaal die nieuwsgierige shoppers de kans gaf op ongedwongen en informele wijze kennis te maken met muziek.

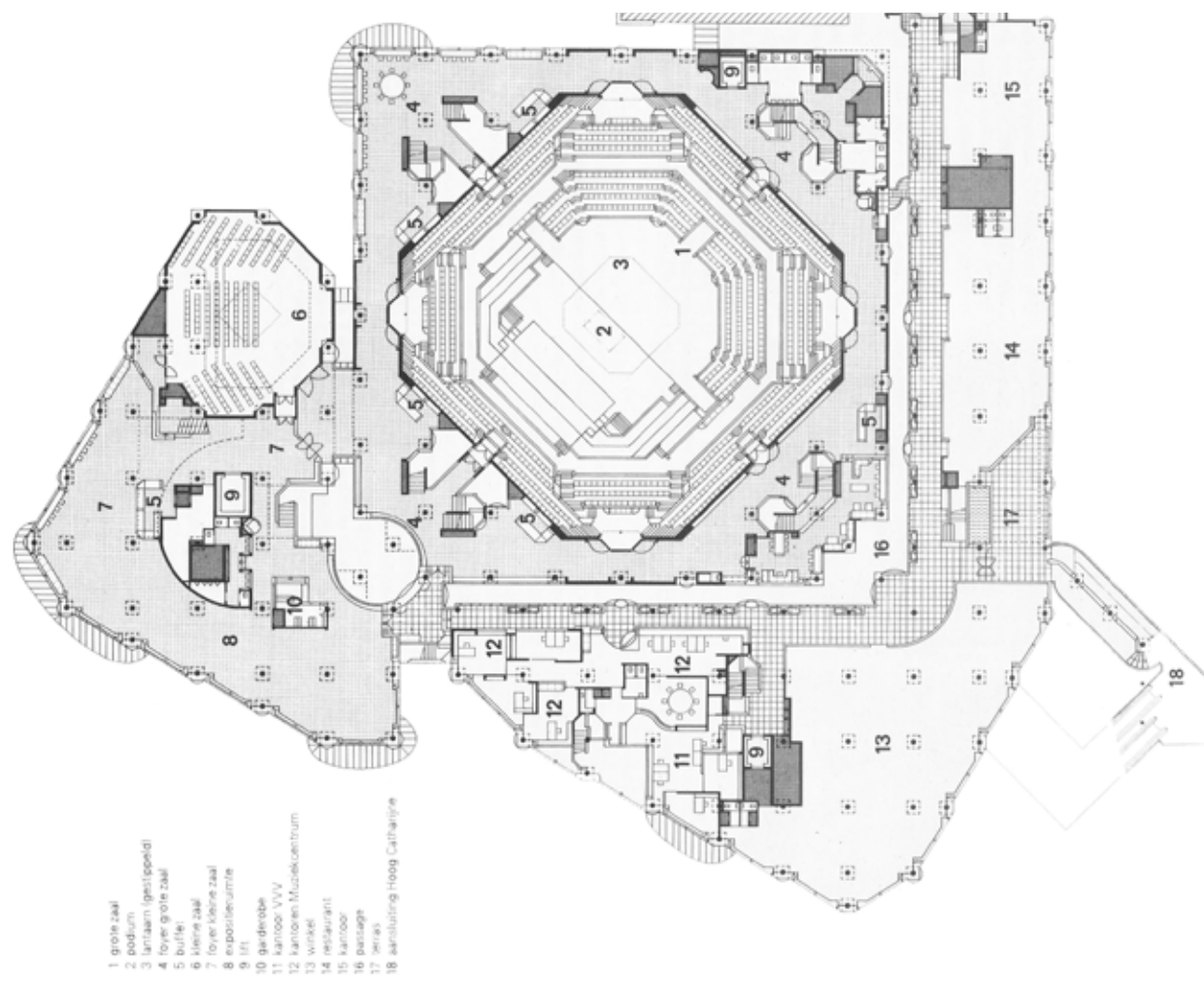
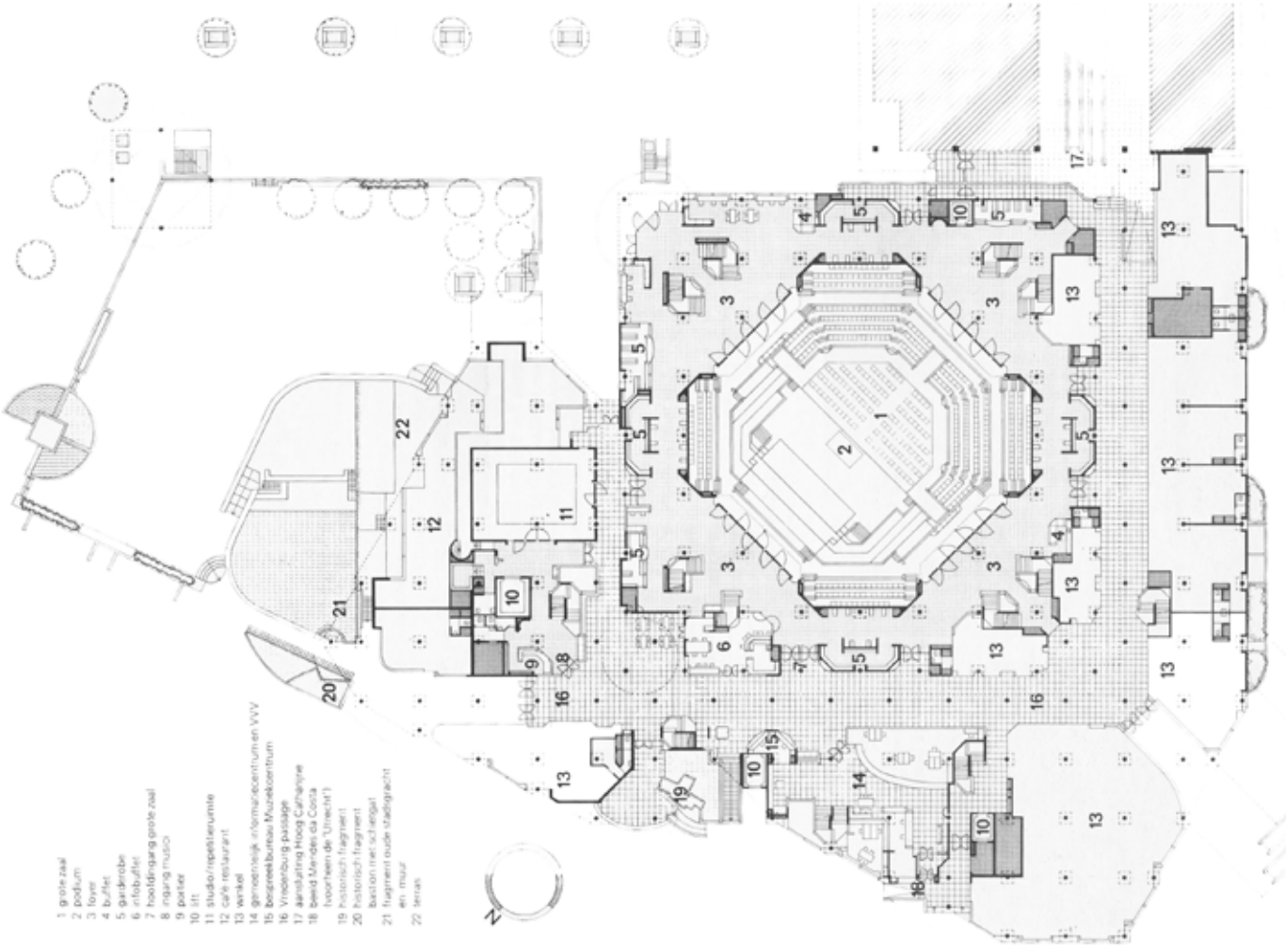
Hertzberger voorzag net als bij De Drie Hoven een prefabconstructie voor de bebouwing rondom de zaal, bestaande uit slechts twee basiselementen: T-vormige kolommen en TT-vloerdelen. Voor Bredero was dit echter niet aantrekkelijk in verband met afstemmen van bekistingsploegen, waardoor het gehele gebouw in het werk werd gestort.²⁴⁶ Voor de vormgeving van het gebouw is een beperkt architectonisch palet gebruikt van b2-blokken en betonnen kolommen met een overgedimensioneerd blokvormig kapiteel. De kolommen stonden in een stramien van 6 bij 6 meter dat hier en daar met 3 meter versprong. De wanden van b2-blokken sluiten vaker niet dan wel aan op dit grid, waardoor de kolommen een prominent ruimtelijk element werden. De b2-blokken en kolommen kwamen zowel binnen als buiten voor, waarmee volgens de architect een relativering van binnen en buiten plaatsvond, bedoeld als bijdrage tot de uitdrukking van toegankelijkheid.²⁴⁷ De meeste architectonische differentiaties in de buitengevel waren vormgegeven rondom de kolommen, waarbij meerdere oplossingen in kaart zijn gebracht en naar behoefte werden toegepast; een structuralistisch principe dat ook terugkomt bij De Drie Hoven en het Centraal Beheer-gebouw.

Naar mate het ontwerp groeide tot een definitief plan, nam de complexiteit evenredig toe. De plattegrond van het definitieve ontwerp toont een overweldigend labyrint van ruimtes, gangen, hokjes en nissen. Het complex had vier bouwlagen, waarvan één verdiept. In de plattegrond kan het complex worden opgedeeld in drie onderdelen. De achthoekige zaal en de omringende foyers vormden het hart van het complex. Rondom dit vierkant liep de openbare binnenstraat, die op de verdieping een vide had. De bin-

245. Architectenburo Herman Hertzberger, *Samenvatting reacties op het voorlopig ontwerp Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht*, Amsterdam 1973, p. 2. (HUA toegangsnr. 1338, inventarisnr. 15930.)

246. J.F. Damen, 'De constructie van concertzaal en de omringende randbebouwing', Wim J. van Heuvel (red.), *PT-monografie Muziekcentrum Vredenburg*, z.p. 1979, pp. 43-44.

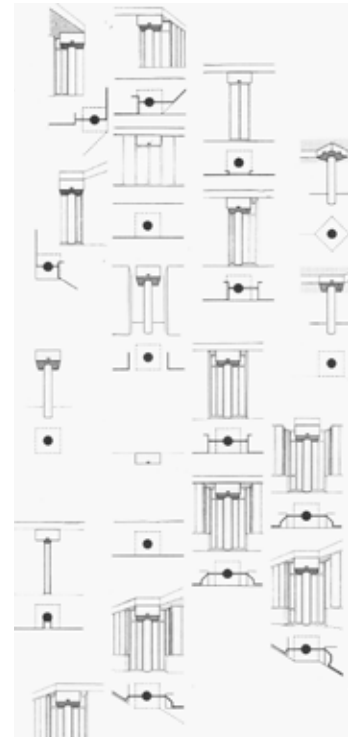
247. Herman Hertzberger, *De kwaliteit van de ruimte*, Utrecht 1979, p. 9.

nenstraat was aan de buitenzijde ingekapseld door blokken van winkels en andere ruimtes, die als het ware als losse gebouwen tegen de binnenstraat waren gezet. Het gebouw vormde zo een kleine stedenbouwkundige compositie: een stad in een stad. Maar wel een in zichzelf gekeerde stad. De winkels hebben in het ontwerp wel een ingang aan de straatkant, maar zijn meer gericht op de binnenstraat. Hertzberger legitimeert deze keuze vanwege de twee drukke verkeerswegen aan de noord- en westkant van het gebouw.

Kleine steegjes tussen deze winkels vormden de entrees van het complex, negen in totaal. Twee ingangen waren aansloten op het naastliggende Hoog Catharijne (begane grond en verdieping) en één ingang was bereikbaar via een loopbrug over de Catharijnebaan (verdieping). Opvallend is de manier waarop de ingangen diep zijn teruggelegd ten opzichte van de gevels, waardoor het vinden van de ingang lastig zal zijn geweest. Daarmee kreeg het wellicht een minder monumentaal karakter, maar de vraag is of het drempelverlagende effect hierdoor niet juist werd tegengewerkt. Ook de foyer van de grote zaal had zeven verschillende ingangen, maar was in het kader van kaartjescontrole onmogelijk te handhaven en werd in de praktijk vrij snel teruggebracht tot één ingang.²⁴⁸ De binnenstraten, gebaseerd op een negentiende-eeuwse overdekte winkelpassage, tonen op de foto's wat bedrukkend en grauw. De foyers waren daarentegen aangekleed met houten vloeren en meubilair, waardoor de uitstraling iets warmer oogt.

De belangrijkste ruimte van het Muziekcentrum stak architectonisch volledig af bij de kleinschaligheid van de foyers en binnenstraten. De 22 meter hoge zaal biedt plaats aan 1700 bezoekers. Door de achthoekige symmetrische vorm is de maximale afstand tot het podium slechts 24 meter. Voor Hertzberger was het belangrijk dat er niet alleen geluisterd werd, maar ook gezien. Door de verbeterde opnametechnieken gaat men niet meer naar een voorstelling voor de muziek alleen, maar vooral voor de visuele beleving: 'Zoals zien wat je eet bijdraagt aan de smaakbeleving'.²⁴⁹ Hiervoor heeft Hertzberger goed gekeken naar het in 1963 gebouwde Philharmonie in Berlijn. Andere concertzalen uit deze periode, zoals De Doelen in Rotterdam (1966), de Queen Elizabeth Hall te Londen (1968) of de grote zaal in Finlandia te Helsinki (1971) zijn veel conventioneeler. Daarmee is de zaal van Hertzberger tamelijk uniek voor die periode, zeker in Nederland.

Afb. 76: Inventarisatie van alle oplossingen rondom de kenmerkende kolommen [Van Heuvel 1979].

248. Hertzberger 1979 (zie noot 247), pp. 6-7.

249. Interview met Herman Hertzberger door auteur, 23 april 2015.

Afb. 77: Foto van de binnenstraat, 1981 [Het Utrechts Archief].

Afb. 78: Foto van de binnenstraat, 1996 [Het Utrechts Archief].

Afb. 79: Foto van het Exterieur net voor de oplevering, 1979. Op de achtergrond Hoog Catharijne [Het Utrechts Archief].

De routing van het gebouw is vanwege de labyrintische opzet lastig te bepalen. Wat meteen opvalt is dat er voor de bevoorrading van de winkels eigenlijk geen voorzieningen zijn getroffen. Daarnaast ontbrak een artiesteningang. Muzikanten en apparatuur of instrumenten moesten via de reguliere ingang naar binnen. Voor de kleine zaal op de noordlob is de routing voor artiesten nog problematischer. In de pauze moesten ze door de foyer om naar de artiestenruimtes te komen. Deze onvolkomenheid zal hoogstwaarschijnlijk te maken hebben met de toevoeging van deze tweede zaal toen de bouw reeds begonnen was.

250. *Building design* (1979) nr. 430, p. 20; *Domus* (1979) nr. 601, pp. 9-20; *Bauen & Wohnen* 34 (1979) nr. 7/8, pp. 303-308; *Architectural record* 166 (1979) nr. 3, pp. 108-113; *Baumeister* 77 (1980) nr. 4, pp. 335-341; *Architectural review* 167 (1980) nr. 996, pp. 79-87; *Architecture d'aujourd'hui* (1980) nr. 208, pp. 73-75; *A&U* 115 (1980) nr. 4, pp. 57-74; *Progressive architecture* 61 (1980) nr. 7, pp. 82-89; *Bauwelt* 72 (1981) nr. 9, pp. 300-305.

251. Jord den Hollander, 'Muziekcentrum Utrecht. De onvoltooide van Hertzberger', *De Architect* 10 (1979) nr. 2, p. 31.

252. Hans van Dijk, 'Stukjes weefsel zonder zoom. Het Utrechtse Muziekcentrum Vredenburg van Herman Hertzberger', *NRC Handelsblad* 16 februari 1979.

253. T.B., 'Kleinschaligheid troef in Hertzbergers nieuwe Muziekcentrum', *Cobouw* 19 januari 1979.

254. Van Heuvel 1979 (zie noot 241), pp. 16-17.

Valpartijen en andere problemen

Na tien jaar gesteggel en tumult zou het muziekpaleis in januari 1979 eindelijk worden opgeleverd. Een tiendaags festival werd geopend door prinses Beatrix en prins Claus. In navolging van De Drie Hoven kreeg het Muziekcentrum internationaal veel aandacht.²⁵⁰ In de Nederlandse vakpers werd overwegend gunstig gereageerd op het ontwerp. De menselijke schaal komt goed uit de verf en de grote zaal krijgt veel lof, maar de materialisering riep wel wat twijfels op. Jord den Hollander schreef in *De Architect*: 'Die op zichzelf wat truttig ogende balkonnetjes zijn overigens wel de enige vrolijke noot aan de buitenkant van het complex dat in de stenen omgeving van de Utrechtse binnenstad wel erg somber is in zijn grijze betonsteen'.²⁵¹ Ook architectuurcriticus Hans van Dijk bekritiseert de grijze korrelbetonwanden die vooral na regenbuien een gesloten en afwerend karakter krijgen.²⁵² De recensent in *Cobouw* is positief over de geleiding van het gebouw, maar over de kleur merkt hij op: '[...] Grijs van binnen en grijs van buiten. Een kwestie van smaak of een kwestie van wennen?, kan men zich afvragen'.²⁵³ Ook beklagt hij zich over de steile trappen in de grote zaal, waarop zich al enige valpartijen hadden voorgedaan. Over de functionaliteit van het gebouw vraagt Wim J. van Heuvel zich af of het personeel de labyrintische opzet op den duur zal blijven waarderen 'als men vanuit het ene deel voor een fotocopy van een stukje bladmuziek naar het andere moet, daarbij trapjes en binnenstraten nemend, [...] men moet er wel de tijd voor hebben'.²⁵⁴ Maar over de ruimtelijke beleving van de binnenstraat is hij bijzonder verrast:

Het is fascinerend zoals men zulke ruimten ondergaat. Allerlei ruimtelijke elementen overlappen elkaar als vergrote vides, trappen tussen galerij en straatniveau en een overmaat aan in- en uitspringende hoekjes. [...] Binnen en buiten vloeien in elkaar over.²⁵⁵

De Utrechtse architectuurhistoricus en universitair docent Rob Dettingmeijer is elf maanden na de opening kritischer op het ontwerp. Zo vreest hij voor het lot van de inmiddels viezige binnenstraten:

Hier is werkelijk geprobeerd met bouwkundige vormen een huiskamer van de stad [...] te creëren. De ironie wil echter dat die functie eerder door Hoog Catharijne wordt gedragen [...]. De [...] subtiele tekens worden niet verstaan door de haastige voorbijgangers [...]. Zo wordt er slechts zeer incidenteel vanuit de straat in de artiestenfoyer gegluurd. [...] Een echte overdekte straat, maar het functioneren zal wel even problematisch zijn als in iedere straat in iedere Nederlandse binnenstad: geen bewoners in de buurt; te weinig sociale controle en de verveling kan overslaan in agressie.²⁵⁶

Schrijnend vindt Dettingmeijer de traverse vanaf het Gildekwartier die ter hoogte van een winkel uitkomt. Omdat Bredero niet voor de extra kosten wilde opdraaien werd er een nauwe betonnen gang gemaakt die het verschil moest overbruggen: 'Simpel en ongemakkelijk'. Een vergelijkbaar geknutsel vinden Dettingmeijer en Van Heuvel in de kleine zaal. Van Heuvel benadrukt echter dat, gezien de achtergrond, men toch nog blij mag zijn met wat er gerealiseerd is.²⁵⁷ Dettingmeijer vindt het geknoei met gegeven elementen hier benauwend. Als laatste kritiekpunt wijst Dettingmeijer op het gebrek aan dialoog dat de gevel aangaat met de oude stad: 'Het gebouw vloekt tegen het Hoog Catharijnecomplex en negeert daardoor de oudere bouwwerken die nog in de stedelijke kamer aanwezig zijn'.²⁵⁸ Vooral in de gevel op het Vredenburgplein ontbraken de winkels die de aansluiting met de oude stad zouden kunnen constitueren: 'Mogelijk moet een gewone Nederlandse straatwand ook een plaatsje krijgen in de cirkel van de *Forum* architecten om tenminste het probleem van nieuwbouw in de oude stad helder te stellen.'

Het Muziekcentrum heeft ook de twijfelachtige eer genoemd te worden in het boekje *Lelijk gebouwd Nederland* van Jaap Huisman, waarin de architectuurcriticus vooral commentaar heeft op het keurslijf van de laagdrempeligheid dat hij als verwarrend en benauwend ervaart.²⁵⁹ Ook S. Umberto Barbieri heeft weinig goeds te zeggen over het geforceerd 'humaniseren' van ruimtes voor de grote massa: 'De vormen en materialen van de passages, expositie- en nevenruimtes schieten hun architectonische doel voorbij.'²⁶⁰

In de lokale kranten verschijnen in eerste instantie vooral positieve berichten over de festiviteiten die rondom de opening zijn gepland, en de goede akoestiek die de grote zaal – wat betreft klassieke muziek – te bieden heeft. Een enkeling beklagt zich in het *Utrechts Nieuwsblad* erover dat 'Utrecht weer een betonklomp rijker is geworden', maar vooral over het elitaire karakter dat het Muziekcentrum zou hebben.²⁶¹ Een grote groep kunstenaars en amateurtoneelverenigingen voelde zich gepasseerd door de enorme uitgaven die waren gedaan voor het Muziekcentrum, dat volgens hen toch vooral was bedoeld voor symfonieconcerten.²⁶² Tijdens de openingsavond waren zeker honderd demonstranten op de been om hun ongenoegen kenbaar te maken. Onder hen waren vooral jongeren die zich verzetten tegen de geplande sloop van het tijdelijke houten

255. Van Heuvel 1979 (zie noot 241), p. 21.

256. Rob Dettingmeijer, 'Een gebouw als optelsom van grijpbare elementen en ruimten', *Wonen-TA/BK* (1979) nr. 24, pp. 36-37. (15-39)

257. Van Heuvel 1979 (zie noot 241), p. 28.

258. Dettingmeijer 1979 (zie noot 256), p. 38.

259. Huisman 1991 (zie noot 135), pp. 27-28.

260. S. Umberto Barbieri en Elmer Schönberger, 'Utrecht heeft zijn concertgebouw. Het gekortwiekte Muziekcentrum van Herman hertzberger', *Vrij Nederland* 17 februari 1979.

261. Lezerstribune in *Utrechts nieuwsblad* 5 februari 1979.

262. ANP, 'Demonstratie verwacht bij opening Muziekcentrum', *Haarlems Dagblad* 12 januari 1979; Redactie, 'Opening Muziekcentrum met ketelmuziek begeleid', *Utrechts Nieuwsblad* 27 januari 1979.

Afb. 80: Directeur n het Muziekcentrum J.C. Smids, 1991 [Het Utrechts Archief].

263. Ingezonden brieven *Utrechts Nieuwsblad* 3 maart 1979.

264. De Jonge 1993 (zie noot 134), pp. 147-148.

265. Hertzberger heeft hierover voor de oplevering nog zijn zorgen uitgesproken. Kunstredactie, 'Regen van klachten over bereikbaarheid van Muziekcentrum', *Utrechts Nieuwsblad* 7 maart 1979; Wim Henk Bakker, 'Muziekcentrum moet de kritiek ernstig nemen', *Utrechts Nieuwsblad* 25 mei 1979.

266. Redactie, 'Aanpassingen in Muziekcentrum', *Utrechts Nieuwsblad* 29 maart 1979.

267. Interview met directeur van het Muziekcentrum P.J. Smids door Hans de Nie en Twan Zeegers, HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

268. Het café in het Muziekcentrum veroorzaakte veel geluidsoverlast: Nota Muziekcentrum in het Utrechtse City Projekt, oktober 1991. HUA toegangsnr. 1389, inventarisnr. 268.

269. Volgens een enquête in het *Utrechts Nieuwsblad*: Buiten 1993 (zie noot 220), pp. 83-84.

270. Nota Muziekcentrum in het Utrechtse City Projekt, oktober 1991. HUA toegangsnr. 1389, inventarisnr. 268.

271. Interview met directeur van het Muziekcentrum P.J. Smids door Hans de Nie en Twan Zeegers, HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

Tivoligebouw op het Lepelenburg, dat juist zo geschikt was voor popconcerten. Ook werd er door brieverschrijvers geklaagd over de tegenvallende akoestiek, maar op de architectonische uitstraling hebben de Utrechters (althans in de kranten) weinig aan te merken.²⁶³ Interessant in dit opzicht is het onderzoek van socioloog Derk de Jonge, die ruim tien jaar na de opening honderd voorbijgangers vroeg wat ze van het gebouw vonden. 44 procent was neutraal over de uitstraling van het gebouw, 37 procent negatief en slechts 19 procent positief.²⁶⁴ De meeste klachten hadden betrekking op het niet uitnodigende, grauwe karakter van het gebouw, met als meest opvallende opmerking: 'Er zal wel een gedachtegang achter zitten, maar die ken ik niet'.

Enkele maanden na de opening kwamen de eerste functionele klachten aan het licht. De ingangen van het complex waren inderdaad moeilijk te vinden en de verkeerssituatie rondom het gebouw was chaotisch; er waren geen parkeerplaatsen voor bussen en leveranciers.²⁶⁵ Daarnaast waren de garderobe en de toiletten niet groot genoeg, was de akoestiek van elektronisch versterkte muziek in de zaal ondermaats en hadden – vooral oudere – bezoekers moeite hun weg te vinden in het ingewikkelde complex. Drie maanden na de opening werd er f 140.000 uitgetrokken voor de eerste verbouwingen en nog vier ton extra genoteerd.²⁶⁶

Het Utrecht City Projekt

Economisch gezien was Hoog Catharijne een groot succes en het Muziekcentrum trok eind jaren tachtig circa 400.000 bezoekers per seizoen.²⁶⁷ Het Muziekcentrum was als sociaal project echter maar deels gelukt. Dit had enerzijds oorzaak in het multifunctionele karakter van het gebouw, zoals de overlast die het inpandige café veroorzaakte, maar vooral ook in de aantrekkingskracht die het winkelcentrum Hoog Catharijne had op daklozen en verslaafden.²⁶⁸ Bij gebrek aan sociale controle voltrokken zich mensionwaardige tafereelen in de expeditietunnels onder Hoog Catharijne. In de verwarmde trappenhuisen en gangen brachten vele daklozen de nacht door. In 1990 gaf 61 procent van de Utrechters in een enquête te kennen dat ze liever niet in de omgeving van het station kwamen.²⁶⁹ Ook in het Muziekcentrum speelden problemen met daklozen. Medewerkers van het Muziekcentrum werden meermaals bedreigd en uitgedaagd.²⁷⁰ Tegen de vervuiling die in het complex optrad was niet op te poetsen; het complex was onvoldoende beheersbaar, schoon en veilig. In een interview beklagde directeur J.C. Smids zich over de open en humane architectuur van het gebouw dat in zijn ogen een onderdeel van het probleem was:

[... De cafégangers] doen hun behoeften in alle hoeken en gaten die het gebouw zowel binnen als buiten in overvloed heeft. Ik denk echt dat, willen we ook in de markt blijven, en willen we kunnen doorfunctioneren, er een aantal hele rigoureuze maatregelen genomen moeten worden. [...] Het gebouw ziet er heel robuust uit, maar is het natuurlijk niet. Het is eigenlijk heel kwetsbaar. De b2 blokken zijn ook heel poreus. Alles wat je aanricht met spuitbussen, met verf en urine, heeft daarop fors effect. Het biedt ook heel veel mogelijkheden tot rondhangen, in hoeken kruipen etc. daarom hebben we nogal wat hoeken rechtgetrokken, wat de architectuur niet ten goede komt [...]. Binnen zijn we gelukkig wel de baas [...] maar het buitengebied, het openbare voetgangersgebied, het exterieur van het gebouw, daar zijn wij niet de baas en daar zijn wij nu bezig om in het kader van een soort werkverruimende maatregel een soort huismeesters op te zetten, die duidelijk iedere dag één of twee keer met de brandspuit rondgaan om de stoep schoon te spuiten [...].²⁷¹

Afb. 81: Daklozen overnachten in de nissen van het Muziekcentrum, 1987 (links) & 1991 (rechts)[Het Utrechts Archief].

Als de gemeente Utrecht in 1987 besluit om de leefbaarheid van het stationsgebied aan te pakken middels het Utrecht City Projekt (UCP), ziet het Muziekcentrum ook haar kans schoon.²⁷² Als eerste werd het voegwerk vervangen en het hele pand met keimverf gewit. Maar ook werden er serieuze plannen gemaakt om een derde zaal en extra kantoren aan het complex toe te voegen.²⁷³ De kleine zaal had een 'te droge akoestiek', te weinig zitplaatsen (en de grote zaal teveel) voor een gemiddeld concert, en de weg van kleedkamer tot podium was omslachtig en werd bekritiseerd door artiesten. In het complex zelf zou op het Vredenburgplein één centrale hoofdentree moeten komen met daaromheen geconcentreerd de benodigde functies zoals kassa's, garderobe, et cetera. Ook de expeditieproblemen door het gemis van een 'achterkant' werden geadresseerd. In het programma van eisen wordt dan ook gesproken van 'herbouw van een aanzienlijk deel van het complex, uitgezonderd natuurlijk de magnifieke grote zaal'. Hertzberger, die wederom gevraagd was voor het project, zei 'eager' te zijn om het 'vieze' Muziekcentrum, dat hij zelf overigens nooit mooi heeft gevonden, op te knappen.²⁷⁴ Hij is niet bang het gebouw aan te tasten en ziet een grote bouwmassa niet als strijdig. De laagdrempeligheid werd niet meer nodig geacht: 'Mensen hebben meer behoefte aan decorum. Vroeger was dat "suspect"'. Daarnaast stelde Hertzberger dat hij de ingrepen graag zelf uitvoert, maar sluit samenwerking met andere architecten niet uit. Onder andere bureau ZZOP (het voormalig bureau van Piet Zanstra) werd genoemd.

Tegelijkertijd maakte de gemeente haar plannen bekend omtrent het stationsgebied, ontwikkeld door stedenbouwkundige Riet Bakker. In het nieuwe plan zal de Catharijnebaan opgedoekt worden om de Catharijnesingel weer in ere te herstellen. Het warenhuis waarmee het Muziekcentrum aan Hoog Catharijne was verbonden zal worden gesloopt, om plaats te maken voor een brede corridor die over het nieuwe water en door het Gildekwardier, naar het station loopt. Op deze wijze kon de passage van Hoog Catharijne 's nachts op slot. In het plan voor het nieuwe muziekgebouw is het Muziekcentrum ingekapseld door nieuwe blokken woningbouw.²⁷⁵

Krachtenbundeling: het nieuwe Muziekpaleis

Als protest tegen de sloopplannen van het houten Tivolipaviljoen dat na het vertrek van het USO tijdelijk als poppodium diende, werd het NV-huis (Oudegracht 245) eind januari 1979 gekraakt door circa 150 demonstranten.²⁷⁶ Dit middeleeuwse kloostercomplex, waar vanaf 1926 de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NVST of kortweg NV) huisde, werd in 1968 aangekocht door de gemeente waarna het lange tijd leeg stond.²⁷⁷ In 1981 kreeg het de officiële status als poppodium, dat een jaar later werd omgedoopt tot Tivoli. Het poppodium midden in de oude binnenstad

272. Redactie, 'Plan opknapt centrum Utrecht', *NRC Handelsblad* 8 januari 1987.

273. Nota MIDI-zaal Vredenburg. Aanzet tot een programma van eisen. HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

274. Aantekeningen bij gesprek met Herman Hertzberger, 15 juni 1989. HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

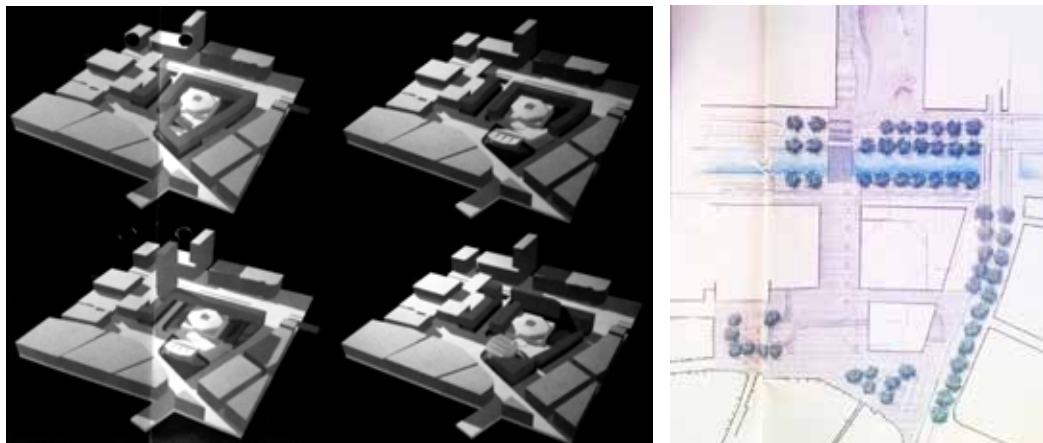
275. Utrecht Centrum Project bv, *Vredenburg. Stand van zaken. Studies oktober 1994*, Utrecht 1994.

276. J.N. van der Meulen, 'Anderhalve eeuw Tivoli', *Oud-Utrecht* 56 (1983) nr. 5, p. 171. (165-171)

277. Ronald Stenvert en I. Dekker (BBA), *Bouwhistorische verkenning met waardstelling. Tivolicomplex Utrecht*, Utrecht 2010, pp. 17, 21-22.

Afb. 82: (Links) Studie naar de verbouwmogelijkheden van het muziekcentrum, 1994 [Utrecht Centrum Project bv 1994].

Afb. 83: (Rechts) Schets van de doorbraak richting het station, 1997 [Utrecht Centrum Project bv 1994].

leverde echter veel geluidsoverlast en gaf logistieke problemen. In 1997 werd het idee om Tivoli ook op het Vredenburg te huisvesten publiekelijk gemaakt in de folder *Een luchtkasteel daalt midden in de stad neer*.²⁷⁸ Vanaf 2000 werd de krachtenbundeling uitvoerig besproken in de raad en in 2008 was de gecombineerde Stichting Muziekpaleis opgericht, bestaande uit Tivoli, het oude Muziekcentrum Vredenburg en Jazz Stichting Utrecht (JSU).²⁷⁹ De nieuwe muziekcombinatie had echter wel meer ruimte nodig dan het Muziekcentrum te bieden had.

In mei 2002 werden de bewoners van Utrecht in een referendum gevraagd naar hun mening over twee visies op het stationsgebied. In visie 1 zou een nieuw Muziekpaleis worden gebouwd op het Smakkelaarsveld en in visie A zou het Muziekcentrum Vredenburg op de huidige locatie flink worden uitgebreid.²⁸⁰ Dat het lot van het Muziekcentrum bezegeld werd in een referendum, waarbij visie 1 ook nog eens 100 miljoen euro voordeliger uitviel, was voor Hertzberger moeilijk te bevatten: 'Voor je het weet wordt het als een bijproduct door de wc gespoeld. Doe dan ook maar een referendum onder musici, zeg ik dan, want de akoestiek van de zaal staat zéér hoog aangeschreven'.²⁸¹ Hierin stond Hertzberger overigens niet alleen. Ook lokaal architect Robert van den Hout en architectuurcentrum Aorta verzetten zich tegen het plan.²⁸² Een groep van zeventig prominenten uit de cultuurwereld schreef een dag voor het referendum een open brief aan de gemeente met de vraag om voor een alternatief te gaan als de bevolking koos voor visie 1. In de brief, ondertekend door onder andere architect Ben van Berkel, Eurocommissaris Frits Bolkestein en veel oud-wethouders van Utrecht, stellen ze dat de schepping van Hertzberger tot het architectonische erfgoed van de twintigste eeuw behoort. Daar bedoelden ze echter vooral de geroemde grote zaal mee, niet zozeer het concept van het muziekgebouw op zich.²⁸³ Zover hoefde het echter niet te komen, want Utrecht koos voor visie A. In november van hetzelfde jaar werd met Hertzberger overlegd over de architectenselectie.²⁸⁴ Het bureau van Hertzberger had de directie over het gehele project, terwijl de bureaus Jo Coenen en Co, Architectuurcentrale Thijs Asselbergs en NLarchitects verschillende zalen binnenin het complex voor hun rekening namen. In de haalbaarheidsstudie van Hertzberger uit 2004 bleek dat het mogelijk was om het programma van eisen op de huidige bouwvelop te passen, met behoud van de grote zaal. In het uiteindelijke ontwerp bleven alleen de grote zaal en de vleugel aan de westkant van de grote zaal intact. Toch was niet iedereen blij met het besluit de zaal te behouden. De in 2001 opgestapte directeur Smids vertelde later in een interview dat hij niet snapt dat de grote zaal heilig is verklaard:

278. Het Kantoor, *Een luchtkasteel daalt midden in de stad neer*, Utrecht 1997.

279. Projectorganisatie Stationsgebied, *besluitenhistorie samenwerking muziekpartijen (14 januari 2012)*, Utrecht 2012.

280. Projectorganisatie Stationsgebied, *Eindrapportage planontwikkeling stationsgebied*, Utrecht 2002, pp. 42-43.

281. Anka van Voorthuisen, 'Het gaat niet om mooi of lelijk alleen', *Utrechts Nieuwsblad* 8 december 2001.

282. Robert van der Hout, 'Sloop Vredenburg? Het moet niet veel gekker worden!', *Utrechts Nieuwsblad* 12 december 2001; Henry de Lange, 'van de grote zaal moeten ze afblijven', *Trouw* 22 februari 2002.

283. Redactie, 'Pleidooi voor behoud van zaal Vredenburg', *NRC Handelsblad* 14 mei 2002.

284. Projectorganisatie Stationsgebied, *besluitenhistorie nieuwbouw/verbouwing Muziekpaleis (2 februari 2015)*, Utrecht 2015.

*Architectonisch en qua beleving is het inderdaad een hartstikke mooie ruimte, maar het publiek begon te beseffen dat je opzij van het podium en vooral er achter verre van ideaal zit. De laatste paar honderd kaarten raakten we niet meer kwijt. Elders [...] zegt oud-wethouder Walter Lenting dat er intern veel gekankerd werd op de grote zaal, maar dat niemand in het openbaar zijn mond open deed. Dat klopt [...] over de grote zaal zei je niets lelijks.*²⁸⁵

Ook binnen de politiek was er commentaar op het behoud van de zaal, die alleen maar in de weg zou liggen en daardoor het hele project op kosten joeg.²⁸⁶

Op de sloopplannen zelf kwam uiteindelijk maar weinig protest. Alleen de Stichting Behoud Cultureel en Archeologisch Erfgoed Utrecht kreeg het voor elkaar om de sloopvergunning kort te laten intrekken, op grond van de oude resten van de middeleeuwse burcht die onder het gebouw aanwezig waren, waarvoor alsnog een monumentenvergunning moest worden aangevraagd.²⁸⁷ Hertzberger zelf geeft te kennen dat hij het pijnlijk vindt om iets waar hij 'te nacht en ontij' aan heeft gewerkt verloren ziet gaan.²⁸⁸ Maar anderzijds is hij blij dat hij betrokken is bij de nieuwbouwplannen:

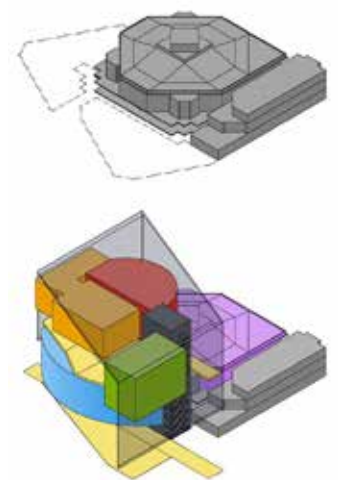
*De schilder Pierre Bonnard ging met penselen en verf naar het museum om zijn schilderijen te verbeteren. Iemand als Bruckner maakte steeds verbeterde versies van zijn eigen composities. Bij bijna elk gebouw zou ik wel iets willen veranderen. Er moet ook aan een gebouw gesleuteld kunnen worden.*²⁸⁹

Conclusie

Aan het Muziekcentrum werd dan ook flink 'gesleuteld'. De noordelijke en westelijke vleugel zijn helemaal verdwenen en vervangen door een grote huif waaronder vier nieuwe zalen zijn ondergebracht. Met een verdubbelde hoogte van 45 meter lijkt de behoefte aan kleinschaligheid of aansluiting met de oude binnenstad volledig te zijn verdwenen. De grote zaal en de foyers zijn gerestaureerd, alhoewel de foyer wel is aangepast voor betere exploitatie. Zo is het stuk overdekte winkelpassage tussen de grote zaal en de zuidelijke vleugel bij de foyer getrokken.

Functionele argumentatie

De ironie wil dat hertzberger met de 'woonkamer' voor de stad, eigenlijk de woonkamer voor de daklozen creëerde. Dit is echter geen steekhoudend argument voor sloop; het opvangbeleid van daklozen en 'onveiligheid' is tenslotte geen architectonisch maar een maatschappelijk probleem dat slechts verplaatst met de aanpassing van architectuur. Het heeft wel een rol gehad in de negatieve waardering. Dat het gebouw op andere vlakken disfunctioneel was is moeilijk te relativeren. Routing en expeditie waren problematisch, functiemenging leverde overlast op (vooral geluidsoverlast door het inpandige café) en de kleine zaal had een slechte akoestiek. 'Wellicht had ik de kleine zaal hoger moeten maken', oppert Hertzberger, 'maar het was een beetje passen en meten'.²⁹⁰ Een veel groter probleem was, paradoxaal genoeg, de functionele afhankelijk van Hoog Catharijne. Het is nog maar de vraag of de overdekte winkelstraten überhaupt nog zouden functioneren zonder verbinding met Hoog Catharijne. Nu de tentakels van Hoog Catharijne zich terugtrekken uit de binnenstad, is de strijd van het parasitaire Muziekcentrum gestreden. Anderzijds is de tijd veranderd en is de drempel voor een concertbezoek bij veel mensen verdwenen: 'In dat opzicht heeft het gebouw haar dienst dus bewezen'.²⁹¹

Afb. 84: Illustratie van wat er is blijven staan en wat er is toegevoegd [Architectuurstudio HH].

285. Dick Franssen, 'Ranselen met tien zwepen', *Binnenstadskrant* 14 (2009) nr. 4, p. 8. (8-9)

286. Redactie, 'Sentiment domineert discussie te veel', *Utrechts Nieuwsblad* 9 maart 2004.

287. Redactie, 'Alles op alles voor sloop Muziekcentrum', *Algemeen Dagblad* 30 oktober 2007.

288. Interview met Hertzberger in het NPO programma 'Plaats van herinnering' <http://www.npogeschiedenis.nl/speler.WO_VPRO_042524.html> (28 maart 2015).

289. Groenendijk 2009 (zie noot 215), p. 23.

290. Hertzberger: interview met Herman Hertzberger door auteur, 23 april 2015.

291. Ibidem.

De rol van perceptie

Hoewel volgens het onderzoek van De Jonge maar weinig voorbijgangers het gebouw esthetisch konden waarderen lijkt het er niet op dat er, zoals bij het Maupoleum, een echte haat tegen het gebouw heerste. In de (inter)nationale vakbladen was de strekking voornamelijk positief. Het voorstel van sloop riep dan ook de nodige weerstand op, al betrof dat vooral de sloop van de grote zaal, en niet zozeer het totaalconcept. Blijkbaar was de zaal een meer gekoesterde plek van herinnering dan de rest van het gebouwen, met als resultaat dat er een deel is blijven staan.

Cultuurhistorische waarde

De meningen over het gebouw lopen uiteen van uiterst positief tot uiterst negatief, maar iedereen zou moeten toegeven dat het Muziekcentrum een unicum was binnen Nederland, en zelfs wel wereldwijd. In dat opzicht is het een waardevol gebouw.

Architect Mart van Schijndel verwoorde het in een interview met *Trouw* als volgt:

*Een topstuk in de ontwikkeling van de architectuur [vind ik] het niet, maar dat zegt weinig. Als je de geschiedenis alleen aan de hand van de meest geslaagde eindproducten schrijft, weet je nog niets. Interessant zijn juist de gebouwen, waar je aan kunt zien dat ze een overgang van de ene opvatting naar de andere markeren. En dat is bij het Muziekcentrum zeker het geval.*²⁹²

Aan de hand van het Muziekcentrum kon men precies de sociale pijnpunten van de jaren zeventig herkennen; de behoefte aan inspraak, democratie, egalitarisme en het verzet tegen de opmars van het grootkapitaal, de auto en het consumentisme. Als architectonisch protest tegen Hoog Catharijne was het tevens sprekend, al zal dit niet door iedereen gezien of begrepen zijn. Maar als iemand zich afvraagt wat er zich in het Utrecht van de jaren zeventig afspeelde, dan kan hij het beste naar het oude Muziekcentrum kijken. Van de originele insteek is echter maar weinig overgebleven, en dat is een groot verlies. De grote zaal en omliggende foyers zijn bewaard gebleven, maar het was juist de relatie die de zaal aanging met de buitenwereld die zo waardevol en revolutionair was. In dat opzicht is het Muziekcentrum, als concept volledig verdwenen.

292. Onbekend, 'Liefdesrelaties vormen de basis van alle interessante gebouwen', *Trouw* 24 augustus 1995.

CONCLUSIE

Het doel van deze thesis was het onderzoeken waarom vier gebouwen enkele decennia na oplevering weer gesloopt zijn. Deze vier gebouwen zijn gekozen omdat ze geroemd werden op het moment van oplevering, zoals De Drie Hoven en het Muziekcentrum, of juist verguisd, zoals het Maupoleum en de raadzaal.

De raadzaal aan de Groenmarkt heeft slechts 23 jaar bestaan. Bij de oplevering trok de Haagse bevolking fel van leer in de lokale kranten. Ook ontwerpers en architectuurcritici waren op een enkeling na met weinig enthousiasme bevangen. Toen het gemeentebestuur 16 jaar later besloot een nieuw stadhuis te bouwen aan het Spui inclusief raadzaal, werd de toekomst van de bestaande raadzaal op de Groenmarkt onzeker. Het is in de literatuur niet beschreven of de negatieve reputatie van het gebouw er toe leidde dat de gemeenteraad naar het Spui vertrok. Het is echter niet ondenkbaar, gezien de benadruking van 'representativiteit'. Voor de oude zaal werden verschillende plannen gemaakt, variërend van herbestemming, gedeeltelijke sloop tot volledige nieuwbouw. Hoewel er nog een tijdje is onderhandeld met het Letterkundig Museum, liep dit uiteindelijk op niets uit. Besloten werd om de grond te verkopen aan een projectontwikkelaar, en zo de boekwaarde van het gebouw nog terug te krijgen.

Bij het Maupoleum speelde ook de moeite tot herbestemming een rol. Ook dit gebouw kon rekenen op veel kritiek van inwoners. Daarnaast was het Maupoleum voor het stadsbestuur het icoon geworden van hoe het vooral niet moet. Het kantoorpand kon wel op bijval rekenen van een aantal architecten, maar de megalomane schaal en de dissonante uitstraling in de kleinschalige omgeving bleek voor de 'leken' toch zwaarder te wegen dan de harmonieuze verhoudingen. Ook voor dit gebouw zijn een aantal plannen bedacht maar deze liepen uiteindelijk op niets uit; de geïnteresseerde partij (HKA) kon zich uiteindelijk niet vinden in de geringe verdiepingshoogte en voor de eigenaar (FPP) waren de investeringskosten voor verbouwing te hoog.

Een van de vragen behandeld in deze thesis betreft de rol van perceptie bij de sloop. Het Maupoleum werd tot lelijkste gebouw van Amsterdam verkozen, de raadzaal werd smalend 'de bunker' of 'betonnen puist' genoemd. Het is echter lastig hard te maken dat de negatieve waardering herbestemming heeft bemoeilijkt; gebouwen hebben een economische waarde en zolang sloop kapitaalvernietiging betekent, zullen ze blijven staan. Daartegenover staat dat een brede positieve waardering wel kan bijdragen aan het behoud van architectuur. In dat geval kan een brede waardering resulteren in politiek draagvlak om het gebouw te behouden.

Voor de architectuur van de jaren zeventig ligt deze waardering niet zozeer in haar esthetische kwaliteiten, zo blijkt ook uit de casus van het Muziekcentrum en De Drie Hoven. Uit het onderzoek van De Jonge blijkt dat voorbijgangers het muziekcentrum maar een weinig sierlijk gebouw vonden. Zelfs Hertzberger vond het niet mooi; dat was ook geenszins zijn doel. Het Muziekcentrum werd positief ontvangen in de lokale kranten en (inter)nationale architectuurbladen vanwege het bijzondere concept, niet de architectuur in haar fysieke vorm. Met de sloopplannen gingen een zeventigtal prominenten uit de politiek en cultuurwereld dan ook op de bres. In eerste instantie vanwege de

akoestiek van de zaal, maar ook omdat het als een bijzonder architectonisch object uit de jaren zeventig werd beschouwd. Jammer genoeg kon De Drie Hoven niet rekenen op eenzelfde bijval toen de sloopplannen bekend werden. Dat heeft wellicht ook te maken met de weinige aandacht van kranten en vakbladen toen de sloop werd aangekondigd en de afgelegen locatie. Toch heeft ook dit gebouw bij oplevering internationaal in de belangstelling gestaan vanwege het revolutionaire concept.

Het probleem van deze twee gebouwen was dat ze niet meer goed functioneerden. Toen tien jaar later bleek dat het concept van het Muziekcentrum niet goed (meer) werkte en tevens achterhaald was, werden de eerste grondige verbouwplannen al weer aangekondigd. Bij De Drie Hoven werd het functionele concept ondermijnd doordat de overheid besloot om alleen nog bejaardenverpleegtehuizen te financieren.

Discussie en aanbeveling

Met dit onderzoek zijn een aantal kernproblemen van de architectuur van de jaren zeventig geïdentificeerd. In de eerste plaats wordt duidelijk hoe belangrijk het is om het verhaal achter deze architectuur en de gebouwen te ontdekken en te vertellen. De waarde van deze architectuur is niet te vatten in zoiets eenvoudigs als esthetiek. Vaak is het zelfs de vorm, schaal en materialisering die de gebouwen ongeliefd maken. Maar juist het verhaal maakt dat er voorbij deze opervlakkigheid gekeken kan worden. Als dit narratief is opgesteld zal de perceptie ook kunnen kenteren en mogelijk onderdeel worden van ons collectief geheugen met meer draagvlak voor bescherming.

In drie van de vier behandelde gevallen functioneerde het gebouw niet meer naar wens. Wanneer een gebouw niet meer functioneert kan men overgaan tot transformatie. Bij De Drie Hoven noch het Muziekcentrum noch het Maupoleum is werkelijk gepoogd een andere functie te realiseren, terwijl deze gebouwen met uitzondering van het Muziekcentrum toch tamelijk generiek zijn. Op zich is dit niet heel vreemd omdat transformatie een concept is dat in het pre-2008 tijdperk nog minder gemeengoed was dan nu. Dat geeft voor de toekomst in ieder geval hoop, bevestigd door projecten als bijvoorbeeld het 'Volkshotel' in het oude Volkskrantgebouw te Amsterdam en de plannen voor woningbouw en een restaurant in de Utrechtse Neudeflat.²⁹³ Juist structuralistische architectuur zou in theorie goed geschikt moeten zijn voor herbestemming, bijvoorbeeld door modules aan te bouwen of te slopen. Hierdoor ontstaat echter wel een spanningsveld met het conventionele concept van monumentenzorg. Wat willen we bewaren en waarom? Ligt de essentie besloten in een casco van industrieel vervaardigde en gestandaardiseerde kolommen met TT-vloerplaten? Moeten we investeren in het behoud van een fysieke structuur, of ligt de waarde meer besloten in het concept? En hoe verhoudt het fysieke zich ten opzichte van het conceptuele? Deze architectuur is dynamisch zonder een eindbeeld dat we kunnen conserveren als geesteskind van een architect. Bij de behandelde projecten van Hertzberger ligt de cultuurhistorische waarde vooral besloten in een sociaal concept, dat fysiek gestalte heeft gekregen in een jasje van beton. Sociale concepten zijn een product van de tijdsgeest en niet te conserveren. Als een sociaal idee achterhaald of verouderd raakt, moet deze oude jas dan beschermd worden; en zo ja, hoe? Deze vragen worden relevanter naarmate er in de komende decennia meer jaren zeventig-patrimonium in beeld gaat komen. Verder theoretisch onderzoek zal dit debat moeten voeden.

293. Website van initiatiefgroep 'De Nieuwe Norm', <<http://www.neudeflat-utrecht.nl>> (12 mei 2015).

Ook de sloop van Zanstra's grootschalige binnenstedelijke architectuur geeft aanleiding tot reflectie voor de erfgoedwereld, zeker in het geval van het Maupoleum. Hoe gaan we om met erfgoed dat de exponent is van een periode of gedachte waar we niet trots op zijn? Het Maupoleum was één van de weinig visueel herkenbare objecten die herinnerde aan de megalomane plannen die de gemeente voor het gebied voor ogen had. Hebben toekomstige generaties baat bij de aanwezigheid van zulke monumenten? Dit is op voorhand moeilijk te zeggen, maar niet ondenkbaar, gezien het feit dat erfgoed een dynamisch concept is. In Amsterdam worden grootschalige naoorlogse ingrepen veel bekritiseerd en in een hoog tempo 'gecorrigeerd'.²⁹⁴ In welk opzicht het een correctie is blijft echter onduidelijk omdat nieuwbouw op deze locaties vaak groter en hoger is, waardoor er zowel architectonisch als stedenbouwkundig weinig wordt hersteld. Juist omdat deze panden nog geen monumentenstatus hebben, staan ze zwaar onder druk van projectontwikkelaars. Voor deze subklasse van naoorlogse architectuur zal meer onderzoek en aandacht nodig zijn, willen we dergelijke 'foutjes' beter beschermen. Want ook deze architectuur vertelt een verhaal waar we lessen uit kunnen trekken voor de toekomst.

294. G. Vermeer, 'De Amsterdamse binnenstad als museum: en het modernisme als nieuwste aanwinst?' *Simulacrum* 16 (2008) nr. 3-4, pp. 26-32.

BRONNEN

Archivalia:

Haags Archief:

Brief 10 april 1961 t.a.v. het bestuur Dr. H.P. Berlagestichting, toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

Brief t.a.v. architect van gemeentewerken J.C. Herpel op 11 mei 1962, toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

Notulen Welstandcommissie, toegangsnr. 0579-01, inventarisnr. 481.

Verslag van de eerste bijeenkomst van de 'Kleine Commissie', 15 april 1962, toegangsnr. 0484-02, inventarisnr. 6570.

Stadsarchief Amsterdam:

Vergadernotulen Beheersraad, toegangsnr. 30144, inventarisnr. 141a en 142.

Het Utrechts Archief:

Brief van B. en W. aan de leden van commissie openbare werken, commissie voor verkeerszaken en de culturele commissie, 23 december 1969, toegangsnr. 1338, inventarisnr. 15900.

Interview met directeur van het Muziekcentrum P.J. Smids door Hans de Nie en Twan Zeegers, HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

Nota MIDI-zaal Vredenburg. Aanzet tot een programma van eisen. HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

Brief van de bouwcommissie naar Hertzberger, 26 maart 1970; Brief retour, 9 april 1970, toegangsnr. 1338, inventarisnr. 15923.

Aantekeningen bij gesprek met Herman Hertzberger, 15 juni 1989. HUA toegangsnr. 1989 inventarisnr. 268.

Nota Muziekcentrum in het Utrechtse City Projekt, oktober 1991. HUA toegangsnr. 1389, inventarisnr. 268.

gesprekken:

Sipke Gorten (Philips Pensioenfonds), mailwisseling, 6 maart 2015.

R. Kollaard, mailwisseling, 9 maart 2015.

Wim Cleassen (Amstelring), interview, 18 maart 2015.

Herman Hertzberger, interview, 23 april 2015.

Kranten

ANP, 'Demonstratie verwacht bij opening Muziekcentrum', *Haarlems Dagblad* 12 januari 1979.

Bakker, Wim Henk, 'Muziekcentrum moet de kritiek ernstig nemen', *Utrechts Nieuwsblad* 25 mei 1979.

Barbieri, S. Umberto en Elmer Schönberger, 'Utrecht heeft zijn concertgebouw. Het gekortwiekte Muziekcentrum van Herman Hertzberger', *Vrij Nederland* 17 februari 1979.

Berg, Peter van den, 'Waterloopleinbuurt krijgt nieuw aanzien na demping verkeersput', *De Volkskrant* 6 december 1991.

Bos, Wolter, en Jan de Vries, 'Hoe de Nieuwmarkt-buurt de Amsterdamse gemeenteraad op de huid zit', *De Groene Amsterdammer* 19 september 1972.

Dijk, Hans van, 'Stukjes weefsel zonder zoom. Het Utrechtse Muziekcentrum Vredenburg van Herman Hertzberger', *NRC Handelsblad* 16 februari 1979.

Heddema, Frans, 'Zelfstandigheid houdt op buiten het eigen huis', *Volkskrant* 25 november 1976.

Heuvel, Wim J. van, 'Verborgene herbergzaamheid in De Drie Hoven', *Cobouw* 7 februari 1975.

Hout, Robert van der, 'Sloop Vredenburg? Het moet niet veel gekker worden!', *Utrechts Nieuwsblad* 12 december 2001.

Hulsman, Bernard, "'Het maupoleum stond op een verkeerde plek"; architect Piet Zanstra zag zijn ontwerp afgebroken worden', *NRC Handelsblad* 11 april 1997.

Juffermans, Jan, 'Hertzberger past zich wel aan bij Bredero. Plan voor Muziekcentrum in Utrecht geschikt voor bureaula', *De Nieuwe Linie* 3 oktober 1973.

Kreeke, Guido van de, 'Bejaardentehuizen raken achterhaald', *De Telegraaf* 30 januari 1979.

Kunstredactie, 'Regen van klachten over bereikbaarheid van Muziekcentrum', *Utrechts Nieuwsblad* 7 maart 1979.

Küpfer, Sandra, 'Carel Weeber: smaak publiek over architectuur onderontwikkeld', *NRC Handelsblad* 2 februari 1994.

Lahaise, Joop, 'Voorspelling Hertzberger komt niet uit', *Amsterdams Stadsblad* 31 mei 2000.

Lange, Henry de, 'van de grote zaal moeten ze afblijven', *Trouw* 22 februari 2002.

Metz, Tracy, 'Vraag vanuit de zitkuil. Zijn de jaren zeventig mislukt?', *NRC Handelsblad* 19 juni 2004.

Onbekend, 'Liefdesrelaties vormen de basis van alle interessante gebouwen', *Trouw* 24 augustus 1995.

Redactie Cobouw, 'College kiest voor bouwplan MAB. Voormalig Haagse raadzaal wijkt voor winkelcentrum', *Cobouw* 19 september 1995.

Redactie Cobouw, 'Protest tegen sloop oude raadzaal', *Cobouw* 4 september 1995.

Redactie, 'Aanpassingen in Muziekcentrum', *Utrechts Nieuwsblad* 29 maart 1979.

Redactie, 'Alles op alles voor sloop Muziekcentrum', *Algemeen Dagblad* 30 oktober 2007.

Redactie, 'Duivensteijn: raadzaal Groenmarkt niet slopen', *Haagse Courant* 16 oktober 1992.

Redactie, 'Gesloopt? Het Maupoleum heeft een kwastje nodig', *NRC Handelsblad* 17 juni 1993.

Redactie, 'Hogeschool wil vijf torens op plaats van Maupoleum', *NRC Handelsblad* 24 november 1990.

Redactie, 'Kort bericht', *NRC Handelsblad* 25 mei 1994.

Redactie, 'museum in stadhuis mits trouwzaal blijft', *Haagse Courant* 16 september 1993.

Redactie, 'Plan opknapbeurt centrum Utrecht', *NRC Handelsblad* 8 januari 1987.

Redactie, 'Pleidooi voor behoud van zaal Vredenburg', *NRC Handelsblad* 14 mei 2002.

Redactie, 'Sentiment domineert discussie te veel', *Utrechts Nieuwsblad* 9 maart 2004.

Redactie, 'Universiteitsplannen Uilenburg van de baan', *NRC Handelsblad* 24 november 1972.

Redactie, 'Opening Muziekcentrum met ketelmuziek begeleid', *Utrechts Nieuwsblad* 27 januari 1979.

Rombout, Ton, 'Universiteit wil nieuwbouw aan de Valkenburgstraat er doordrukken', *Folia civitatis* 17 juni 1972.

T.B., 'Kleinschaligheid troef in Hertzbergers nieuwe Muziekcentrum', *Cobouw* 19 januari 1979.

Verbaan, Danny, 'Bosch maakt plan voor aanbouw oude stadhuis', *Haagse Courant* 27 september 1990.

Verkerk, Corrie, 'Ten slotte Maup Caransa 1916-2009', *Het Parool* 8 augustus 2009.

Vermij, Peter, 'Nieuw gebouw voor alle kunsten', *Parool* 22 november 1990.

Verslaggever Amsterdam, 'Drie Hoven voor groot deel gesloopt', *Het Parool* 2 september 2002.

Verslaggever Amsterdam, 'Grossiers gevestigd in het Maupoleum', *De Tijd* 9 februari 1972.

Verslaggever Amsterdam, 'Raad tegen plan Grand Vista', *Parool* 19 oktober 1978.

Verslaggever Amsterdam, 'Textielcentrum in Hoofdstad', *Trouw* 15 augustus 1968.

Verslaggever Amsterdam, 'Universiteit moet uitzien naar lege kantoorpanden', *De Tijd* 7 augustus 1997.

Verslaggever Amsterdam, 'Verzet uitbreiding universiteit', *De Tijd* 22 september 1972.

Voorthuijsen, Anka van, 'Het gaat niet om mooi of lelijk alleen', *Utrechts Nieuwsblad* 8 december 2001.

Zuylen, Gert van, 'Architect verenigde liefde voor mensen en voor bouwen in bejaardencentrum', *De Telegraaf* 2 augustus 1975.

Multimedia

Artikel 'De terugkeer van het toetergebouw' op de website van Heerlen vertelt: <<http://www.heerlenvertelt.nl/2010/11/een-terugkeer-voor-het-toetergebouw/>>. (20 februari 2015).

Battjes, Hendrik, 'Het Mr. Visserplein. Een gat in de stad', *Binnenstad* 230 (2008), online <<http://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/230/mr-visserplein.html>> (15 april 2015).

Biografie Hertzberger op de website van het NAI, <<http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/4147>> (4 april 2015).

Biografie Zanstra op de website van het NAI, <<http://schatkamer.nai.nl/nl/ontwerpers/piet-zanstra>> (14 maart 2015).

Buurman, Marlies, 'Piet Zanstra 1905-2003', *Archined* 28 mei 2003, online 14 maart 2015 <<http://www.archined.nl/nieuws/piet-zanstra-1905-2003/>> (14 maart 2015).

Crépin, Anneke, 'Zilver voor Witte Singel Doelenterrein', *Forum [nieuwsbrief faculteit Geesteswetenschappen Leiden]* 9 (2009) nr. 3, online <<http://www.hum.leidenuniv.nl/medewerkers/forum/index-309/wsd-309.html>> (11 april 2015).

Deen, Femke, 'Ouderenzorg in Nederland', *Historische nieuwsblad* (2004) nr. 5, online <<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6380/ouderenzorg-in-nederland.html>>. (20 april 2015)

Felix, Bert, 'Hertzberger-kantoor in de verkoop', *De stentor* (online) 23 januari 2015 <<http://www.destentor.nl/regio/apeldoorn/hertzberger-kantoor-in-de-verkoop-1.4729019>> (21 februari 2015).

Gosen, Joep van, 'Bij nader inzien. LTS Don Bosco Valkenswaard', op de website Archined <<http://www.archined.nl/recensies/september/bij-nader-inzien-lts-don-bosco-valkenswaard/>> (20 februari 2015).

Interview met Hertzberger in het NPO programma 'Plaats van herinnering' <http://www.npogeschiedenis.nl/speler.WO_VPRO_042524.html> (20 februari 2015).

The rubbleclub: <<http://www.therubbleclub.com/about/>> (18 februari 2015).

Website van initiatiefgroep 'De Nieuwe Norm', <<http://www.neudeflat-utrecht.nl>> (12 mei 2015).

Website van de Nationale Renovatieprijs. Nominatie De Drie Hoven, <<http://www.nationalerenovatieprijs.nl/archief/nrp2003/inzendingen/dedriehoven.html>> (25 april 2015).

LITERATUURLIJST

Architektenburo Herman Hertzberger, *Samenvatting reacties op het voorlopig ontwerp Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht*, Amsterdam 1973.

Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1997.

Back, Aimée de, (red.), *Herinneringen aan de roemruchte Groep '32. "Eigenlijk de laatste architectengroep"*, Delft 1998.

Back, Aimée de, *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004.

- Baeten, Jean-Paul, Hildegard Blom en Leo A. van Heijningen, *Honderd jaar Haags Bouwen. Over eigenzinnige architecten, een niet-begrijpend publiek en wispelturige kranten*, Den Haag 1984.
- Bakkerode, Henk en Arie van der Marel, 'Je bent uitgespeeld als je omgeving dat vindt', *Gerōn* 9 (2007) nr. 3, pp. 1-11.
- banham, Reyner, *The new brutalism. Ethic or Aesthetic*, Stuttgart 1966.
- Barbieri, S. Umberto en Leen van Duin (red.), *A hundred years of Dutch architecture 1901-2000*, Amsterdam 2003.
- Barbieri, S. Umberto, *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983.
- Bekkers, W.M.J., (red.), *Bredero's Bouwbedrijf. Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvlechting*, Amsterdam 2005.
- Bernard, Alan, *History and theory in antropology*, Camebridge 2000.
- Bernard, W., 'Rondom het oude raadhuis van 's-Gravenhage', *Heemschut* 50 (1973) nr. 4, pp. 77-79.
- Berton, Tim, (red.), *Understanding heritage and memory*, Manchester/New York 2010.
- Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedenbouwkundige ontwikkeling van castelum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1969.
- Blom, Anita, *Atlas van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013.
- Bodon, Alexander en K.G.F. Spruit, *Bebouwingsstudie Vredenburg Utrecht. Muziekcentrum. Hoog Catharijne*, Utrecht 1970.
- Bosma, Koos, en Cornelis Wagenaar. (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.
- Bosma, Koos, en Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen 2010.
- Braake, Serge ter, *Rond het Binnenhof. Twintig Haagse geschiedenissen uit de zestiende eeuw*, Hilversum 2012.
- Breuer, G., H van Hoogdalem, P.P.J. Houben en D.J.M. van der Voordt, *De toekomst van De Drie Hoven. Een programmeringsstudie naar de toekomstige gebruiksmogelijkheden van een multifunctioneel wooncomplex voor ouderen*, Delft 1991.
- Brinkgreve, Geurt, Wiek Röling en Max Rooy, *Amsterdam verdient beter*, Bussem 1997.
- Brouwers, Ruud en Dik Tuijnman, 'Wederopbouwplan voor Jodenbreestraat en Waterlooplein', *Wonen TA/BK* 7 (1979) nr. 14, pp. 2-3.
- Buch, Joseph, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 / 1990*, Rotterdam 1993.
- Buiter, Hans, 'De stad met de mooiste maquettes. Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad 1954-1971', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1992, pp. 6-43.
- Buiter, Hans, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*, Utrecht 1993.
- Burkom, Frans van, (red.), *Kunst van de wederopbouw. Nederland 1940-1965. Experiment in opdracht*, Rotterdam 2013.
- C**lement, Alexander, *Brutalism. Post war British Architecture*, Ramsbury 2011.

Coumans, Willem K., en Jo Coenen, *Architect van het verlangen. Laurens Bisscheroux in zijn tijd*, Rotterdam 2001.

Delfgaauw, Thomas J., 'Toespraak gehouden ter gelegenheid van de officiële opening van het Burgemeester Tellegen-huis op 13 april 1973', *Amstelodamus* 61 (1974) nr. 3, pp. 65-69.

Dettingmeijer, Rob, 'Een gebouw als optelsom van grijpbare elementen en ruimten', *Wonen-TA/BK* (1979) nr. 24, pp. 15-39.

Dijk, Hans van, *Gids voor moderne architectuur in Nederland*, Rotterdam 1998³ (1987).

DRO Amsterdam (Allard Jolles en Jaap Evert Abrahamse), *Stedenbouwkundig historisch onderzoek. Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg*, Amsterdam 1991.

Duivesteijn, Adri en Fred Feddes, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil*, Nijmegen 1994.

Errl, Astrid, en Ansgar Nünning, *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, Berlijn/New York 2008.

Es, Evelien van, *De geëngangeerde jaren zeventig. Het streven naar een waarlijk democratische architectuur*, Rotterdam 2006.

Eyck, Aldo van, 'De milde raderen van de reciprociteit – kinderkuis in Amsterdam', *Forum* (1961), nr. 6-7, pp. 195-235.

Feuchtinger, M., *Verkeersplan Utrecht*, Utrecht 1958.

Franssen, Dick, 'Ranselen met tien zwepen', *Binnenstadskrant* 14 (2009) nr. 4, pp. 8-9.

Frijhoff, Willem, 'Cultureel erfgoed, cultuurbeleid en culturele dynamiek', *FARO* 1 (2013) nr.1, pp. 6-13.

Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving*, Amsterdam 2011.

Frijhoff, Willem, *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007.

Gamboni, Dario, *The destruction of art. Iconoclasm and vandalism since the French Revolution*, London 1997.

Gemeente Den Haag, *Een nieuw hart voor 's-Gravenhage*, Den Haag 1963.

Gemeente Den Haag, *Verbouwplannen van het oude raadhuis aan de Groenmarkt*, Den Haag 1964.

Gemeente Den Haag, *Wegwijzer voor het nieuwe raadhuis*, Den Haag 1972.

Groenendijk, Paul, 'Sloopwoede. Muziekcentrum Vredenburg 1979-2008 en andere bedreigde Hertzbergers', *ArchitectuurNL* (2009) nr. 8, pp. 22-23.

Groenendijk, Paul, 'Sloopwoede. Kantoorgebouw AZM Heerlen 1972-1987', *ArchitectuurNL* (2008) nr. 8, pp. 14-15.

Groenendijk, Paul, *De zwarte Madonna. Een onfortuinlijke geschiedenis van een Haags woningcomplex*, Rotterdam 2010.

Groenendijk, Paul, en Pieter Vollaard, *Architectuurgids Nederland (1900-2000)*, Rotterdam 2006.

Habraken, John, *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam 1961.

Halbwachs, Maurice, *Het collectief geheugen*, Leuven 1991.

Hartman et al (red.) *Algemeen uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar. 1935-1985*, Amsterdam 1985.

Herpel, J.C., *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage. Deel I*, Den Haag 1975.

Herpel, J.C., *Het stadhuis van 's-Gravenhage. Deel II*, Den Haag 1979.

Hertzberger, Herman en K.G.F. Spruit, *Schemaplan Vredenburg en Achter Clarenburg Utrecht. Muziekcentrum gemeente Utrecht – winkelcentrum Hoog Catharijne*, Amsterdam 1969.

Hertzberger, Herman en Sjoerd Wouda, *Muziekcentrum Vredenburg. Rapport opgesteld in opdracht van de gemeente Utrecht*, z.p. [Amsterdam] 1969.

Hertzberger, Herman, 'Verzorgingscomplex voor bejaarden te Amsterdam', *Bouw* 31 (1976) nr. 12, pp. 207-212.

Hertzberger, Herman, *Architectuur en structuralisme*, Rotterdam 2014.

Hertzberger, Herman, *Articulations*, München 2002.

Hertzberger, Herman, *De kwaliteit van de ruimte*, Utrecht 1979.

Hertzberger, Herman, en Boudewijn Delmee, *Voorstel tot het herzien van het wederopbouwplan Nieuwmarkt*, Amsterdam 1970.

Het Kantoor, *Een luchtkasteel daalt midden in de stad neer*, Utrecht 1997.

Heuvel, Dirk van den en Max Risselada (red.), *Team X 1953-81. In search of a utopia of the present*, Rotterdam 2005.

Heuvel, Wim J. van, (red.), *PT-monografie Muziekcentrum Vredenburg*, z.p. 1979.

Heuvel, Wim J. van, 'De Drie Hoven. Herbergzaam wonen voor bejaarden', *Polytechnisch Tijdschrift* 30 (1975) nr. 17, pp. 545-555.

Heuvel, Wim J. van, 'Een stadhuis voor Den Haag. Een geschiedenis met eindeloze reprises', *Architectuur bouwen* 2 (1986) nr. 12, pp. 10-17.

Heuvel, Wim J. van, *Structuralism in Dutch architecture*, Rotterdam 1992.

Hielkema, Haro, 'Requiem voor het Maupoleum', *Ons Amsterdam* 46 (1994) nr. 11, pp. 260-264.

Hollander, Jord den, 'Muziekcentrum Utrecht. De onvoltooide van Hertzberger', *De Architect* 10 (1979) nr. 2, pp. 29-33.

Hoogstraten, Dorine van, *Monumenten van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Opbouw en optimisme*, Rotterdam 2013.

Hoorn, Mélanie van der, *Indispensable eyesores. An anthropology of undesired buildings*, Utrecht 2005.

Huisman, Jaap, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag 1991.

Ibelings, Hans, *De moderne jaren vijftig en zestig. De verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

Jencks, Charles A., *The language of post-modern architecture*, London 1977.

Jencks, Charles A., *The new paradigm in architecture. The language of post-modernism*, New Haven/London 2002.

Jolles, Allard Erik Klusman en Ben Teunissen (red.), *Stadplannen Amsterdam. Toekomstvisie op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad 1928-2003*, Rotterdam 2003.

Jonge, Derk de, *Op verkenning in de betonwoestijn*, Delft 1993.

Knijtijzer, Herman, 'De harmonie van het contrast', *Heemschut* 67 (1990) nr. 5, pp. 35-36.

Kuiper, J., *Eerste rapport over de grondslagen van een structuurplan voor de bebouwde kom en tracé voor een rondweg*, Rotterdam 1962.

Lange, Eric de, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland, 1940-1965*, Rotterdam 1995.

Liagre Böhl, Herman de, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam 2010.

Loches Rambonnet, Danielle de, *De Nieuwmarktbuurt. Veranderingen van een Amsterdamse buurt*, Amsterdam 1995.

Loeff, Karel, Leon van Meijel en Pauline Opmeer, *Bejaardentehuizen. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005.

Lyall, Sutherland, 'De Drie Hoven old people's centre. Amsterdam', *Architectural Review* 31 (1976) nr. 948, pp. 81-82.

Mamadouh, Virginie, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters, en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992.

Mens, Noor en Cor Wagenaar, *De architectuur van de ouderenhuisvesting. Bouwen voor wonen en zorg*, Rotterdam 2007.

Mens, Noor, *ZZDP architecten-ondernemers*, Rotterdam 2004,

Meulen, J.N. van der, 'Anderhalve eeuw Tivoli', *Oud-Utrecht* 56 (1983) nr. 5, pp. 165-171.

Mulder, P., 'Bejaardentuizen en architectuur', *Bouw* 24 (1969) nr. 52, pp. 2090-2091.

Mulder, Suzanne, *Jonge architecten van de wederopbouw 1940-1960*, Bussem 1993.

Muller, Sheila D., *Dutch art. An encyclopedia*, New York 2013.

Nora, Pierre, *Les lieux de mémoire*, Parijs 1984.

Projectorganisatie Stationsgebied, *besluitenhistorie nieuwbouw/verbouwing Muziekpaleis (2 februari 2015)*, Utrecht 2015.

Projectorganisatie Stationsgebied, *besluitenhistorie samenwerking muziekpartijen (14 januari 2012)*, Utrecht 2012.

Projectorganisatie Stationsgebied, *Eindrapportage planontwikkeling stationsgebied*, Utrecht 2002.

Redactie Bouw, 'Oude Haagse stadhuis wordt weer raadhuis', *Bouw* 22 (1967) nr. 10, p. 388.

Redactie *Bouw*, 'Plexiglasstructuur in Den Haag', *Bouw* 31 (1976) nr. 16, pp. 283-284.

Redactie, 'De Dr. H.P. Berlageprijs 1960 toegekend aan P. Zanstra', *Bouwkundig weekblad* 79 (1961) nr. 25, p. 505.

Redactie, 'De mens en zijn woning. Delftse studiedagen over volkshuisvesting', *Bouw* 3 (1948) nr. 6, pp. 46-49.

Redactie, 'The open refuge', *Architectural Review* 31 (1976) nr. 948, pp. 69-70.

Roelofs, Bob, *Vernieling en vernieuwing. De wederopbouw van Arnhem 1945-1964*, Utrecht 1995.

Rooy, Max van, en Bas Roodnat, *De Stopera. Een Amsterdamse geschiedenis*, Amsterdam 1986.

Rosenfeld, Gavriel D., *Munich and memory. Architecture, monuments and the legacy of the Third Reich*, Los Angeles 2000.

Rossem, Vincent van, *Cornelis van Eesteren. Architect, Urbanist. Deel II. Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam 1993.

Rulen, D.A. van, 'Afwijzing Vreeburgplan onaanvaardbaar', *Plan* 1 (1970) nr. 1, pp. 6-8.

Santen, Jacqueline van, et al. (red.), *Monumenten van herrezen Nederland*, Amersfoort 2007.

Schuiling, Dick, 'Compacte clusteruniversiteit 1950-2010', *Rooilijn* 42 (2009) nr. 4, pp. 238-246.

Schuyt, C.J.M. en Ed taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2011.

Scipio, Dikkie en Simon Franke, *Bouwmeesters*, Rotterdam 2007.

Serge, Sandro, *Contemporary sociological thinkers and theories*, Farnham 2014.

Stadsdeel Nieuw-West (Gemeente Amsterdam), *Wijzigingsplan De Drie Hoven*, Amsterdam 2013.

Stenvert, Ronald en I. Dekker (BBA), *Bouwhistorische verkenning met waardestelling. Tivolicomplex Utrecht*, Utrecht 2010.

Strauven, Francis, *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994.

Studiecommissie PvdA afd. Binnenstad Amsterdam, *De campusplannen van de UvA en de binnenstad*, Amsterdam 2011.

Taverne, Ed, *Atlas van de wederopbouw. Schatkamer van gemiste kansen* [Recensie 'Atlas van de wederopbouw 1940-1965'], *KNOB bulletin* 113 (2014) nr. 4, pp. 225-228.

Utrecht Centrum Project bv, *Vredenburg. Stand van zaken. Studies oktober 1994*, Utrecht 1994.

Verlaan, Tim, 'De in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog Catharijne. Burgers bestuurders en projectontwikkelaar in Utrecht 1962-1973', *Stadsgeschiedenis* 7 (2007) nr. 2, p. 183-205.

Vermeer, G., 'De Amsterdamse binnenstad als museum: en het modernisme als nieuwste aanwinst?' *Simulacrum* 16 (2008) nr. 3-4, pp. 26-32. G. Vermeer, 'De Amsterdamse binnenstad als museum: en het modernisme als nieuwste aanwinst?' *Simulacrum* 16 (2008) nr. 3-4, pp. 26-32.

Vletter, Martien de, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004.

Vlodrop, Jan van, 'Bouwen en bejaarden', *Op Leeftijd* (1976) nr. 1, pp. 18-19.

Voordt, Theo van der (red.), *Herbestemming van kantoorgebouwen. Thema's, actoren, instrumenten en projecten*, Rotterdam 2007.

Vriend, J.J. de, *Rechts bouwen. Links Bouwen. Aantekeningen over architectuur en politiek*, Amsterdam 1974.

Woud, Auke van der, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008.

Woudsma, G., 'Haags stadhuis in oude luister', *Heemschut* 52 (1975) nr. 7, pp. 140-142.

Zanstra, Piet et al, *Bouwen van woning tot stad*, Amsterdam 1946.

Zanstra, Piet, 'Het genootschap A et A heeft de eerbiedwaardige leeftijd van 80 jaar bereikt' *De 8 en Opbouw* 6 (1934), pp. 281-282.